

નિવેદન

ડૉ ગદાકૃષ્ણનુ આ બીજી નામાન્તિ વ્યાખ્યાન ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રમિલ્લ થાય છે, (પહેલું - 'ધિ ૪' ઈઝ અનમોર્ન મોન - 'જગતનો આત્મી કાનનો પુરુષ', એ નામે ચર્ચા ગયું છે) આ વ્યાખ્યાન તેઓથીએ ૨૯ ૬ ૧૯૩૮ના રોજ, ૧૦૦૦ની સિદ્ધિશ એકેડેમીમાં આપ્યું હતું, અને ૧૯૩૯ના અત્યાગમમાં તે પુસ્તકનારે બદલ પડ્યું હતું. ૧૯૪૦માં તે જોવામાં આવતા મને થયું કે, તેને પણ ગુજરાતીમાં ઉતારતું જોઈએ પરંતુ એ કામ તરત કરી શકાય એમ નહોતું ને પડી ૧૯૪૦ ૪૪નો જોનાસ આ મે. એટલે ત્યાગમાં તે કામ હાથ ઉપર લીધું ડૉ 'ગદાકૃષ્ણને વિદ્યાપીઠને ખૂબ મમતાપૂર્વક તે દરવાની તરત પરવાનગી આપી અને મારી સૂચનાથી શ્રી ગોપાનદાસે તે કામ કરાવતું ચીનાયું. તેમણે તે ક્યારે પડુ પણ નહીં હતું, પરંતુ સરકારી નાગજ નિયમન અને છાપખાનાની કામ-બીજને લીધે કેટલાં મહિના બેમી ગ્રહીત પડ્યું અને એ જૂનો સંકલ્પ છ વર્ષ સુધી રીતે પાંચ પડાથી આવદ થાય છે

બૌદ્ધ સાહિત્ય ગૂજરાતીમાં ઉતારવાનું નામ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તેના આપના નામથી થતું આ પુ છે, આજ સુધીમાં નવે-પુસ્તકો તેણે બદલ પાયા છે બગવાન બુદ્ધ ઉપર આપણા દેશના સમર્થ નિદાન અને તત્ત્વજ્ઞાની દિવ્યસૂક્ષ્મ સર સર્વપક્ષીનું આ વ્યાખ્યાન એ પરપરામાં પડેલી શકાય છે, એ ઉચિત જ છે અને તેથી જ મેં સર સર્વપક્ષીને આ ઉપરાંત કહ્યું કે, ચીનમાંના બૌદ્ધ ધર્મ પડના આપના વ્યાખ્યાનો પણ ગૂજરાતીમાં ઉતારવાની રમ્મ અમને આપો. એમણે કહ્યું છે કે, આ વ્યાખ્યાન પૂરું કરી એ લેવા માટે મને જરૂર લખજો એટલે હવે એ કામ પણ તેમની પરવાનગીથી હાથ ઉપર લેવા ધારું છું

મૌદ્ધર્મ અને શુદ્ધ ભગવાન ઉપર અગ્રેષ્ઠના ખૂબ લખાણ છે તે વખાય છે એમની અસર યુરોપના વિચાર ઉપર ભાર છે, અને દિનસે દિનમે તે વધારે જોડી અને વ્યાપ- બનતી જાય છે. પરંતુ આપણા દેશમાં એને વિશે યદુ વૃન્દા નખતથી એ- પ્રમાણેના પૂર્વમદ નહો પળિણામે, હિંદુ સમાજે શુદ્ધ ભગવાનને અસ્તોગ્ય- આપ્યું, છતાં ગમ અને કૃત્યની પેઠે તેમને હિંદુ સનાતના એ- તોમ્પુરુષ તરીકે ન જમાયા નથી જ ગમાયણ- મદાભારત પેઠે શુદ્ધચિંતિ આપણ એ- તા- મ- ન- ન- નથી બન્યું આવી ટીકા શ્રી ગદ્યાનુષ્ટુ એ- જગાએ કરી છે, તે જોના જેવી છે - “ઈન્ટર્ન રીલિજિયન્સ એ- વેન્ટન ઘોટ” - “પૂર્વના ધર્મો અને પશ્ચિમની વિચારસૃષ્ટિ” * પ્રથમા તે મહે છે -

“નાનક આત્માને પ્રેમથી આપનાર મામત્રીમાં ગૌતમ શુદ્ધની મૃત્તિ એ- છે આપણા મરોડો માનવનુષ્ટુઓ ઉપર એનો જમરો પ્રભાવ છે. અને વધાર પીરવાન આ વધારે ઉનાત મરની એની મંજાત્રી પ્રેમ્યા-શમિ અમાપ છે માનવ આત્માને નિગદ્ધ નગામાં તથા તેના સામાજિક- સગધિમાં માનવના આજનામાં તમે જે મરો આપ્યો છે, એ ધ્યાન ખેંચે તેવો ક આમ હતા, એ મનાત્રીની મૃત્તિને જૂની નાખરા- એમની અસરને ધાઈ મદરા માટે પ્રયત્નો થાય છે તે મનાત્રી માત્રમે નીચા મૂલના છે, અને પોતાના જાતબાઈએને ખૂબ ચાડુ છે, એમાં મદા નથી પરંતુ તે બધું તેમના પૂર્વમદ કે દયાપાત્ર અનાનો આત્મારી છે

* આ પુત્ર ૧૯૩૨માં બહાર પડ્યું છે તેમાં તેમને ઓલગ્ન-માં “ઓલગ્ન પ્રિદેગર” તરીકે આપણા બાપજોના અમદ ઉ રૂપનિવદાનુ અવાગ્યાન પાસમાંસાસ અને ૨ દોના સમયથી માગેને આજનુષ્ટુ પશ્ચિમની વિચાર રૂપે ઉપર કેડ થાતુ અસરગરક રજુ છે, એ પરંતુ તેમ તેમાં આપણે કારક વિદ્યાથી પ્રતિભાવિત કરી છે

એમ આપણે નહીં શકીએ જાણ્યેઅજાણ્યે, મધ્યયુગના દિંદુ લેખકોએ પગુ આ મહાત્માની ગૃહિણીને તેમના જ વતનમાંથી ભૂમી ઠાઠના માટે બન્યું એટલું બહુ નહું કે આજે પણ શુદ્ધતા મહાભિનિષ્ક્રમણની કથા નિદ્રા વેરેથે જ ચાલતી એટલા માટે કથા નથી દિદનો ખેડૂત આ મહાન ગુરુ નિરે લગભગ નર્તન બાણુતો નથી ”

પરંતુ આજે મિતિ જુગી છે તૂનો પૂર્વગ્રહ હવે જરેવા ન જોઈએ જો કે ગમ અને કુશળી પેડે માં અને નો-પૂજનો નિપર શુદ્ધને શ્રી શકીએ એવો જમાનો આજે નથી એને માટે ‘એપિ-’ – મહાનાયક જગતની આરાધના જ ન્દાય આપણી પામે નહીં નથી આજે ધર્મસંચાર અને પ્રચારની રીતો પણ જુગી ચર્ચા ગઈ છે આજે કોઈ ગાંધીપુરુષ કે વેનિન, દિગ્ગજ અને ચર્ચિત જોરા ગાંધીમુખતારોને ન્દાય એવો બાન અર્પણ માટે નો-માનસ તૈયાર કોણ અને તને માટે પ્રચારયુક્તિઓ ચોખ્ખી પણ છે પરંતુ ના યશસ્વિતા પણ આજે એ જૂની રીતે ચગી નથી શકી આજે ધર્મ અને જીવન વિષય તત્ત્વનિચાર જુગી રીતે ખેડાય છે ધર્મ નિરે આજે ચોગરદમ અમુક પ્રચારની નાસ્તિમ્તાનો કથાથી બાવ વ્યાખ્યા લાગે છે ખાસ રીતે નરા બહુતર યાગા ભોકોને માટે આ નિશેષ સાચું છે એવાને માટે શુદ્ધ ભગવાનનો મહેજો ખાસ ગ્રેષ્ઠ અને એવો છે

નાસ્તિમ્તાનો લૌન્દિક અર્થ એવો છે કે, ધર્મપથના ચાલતા નિધિનિરોધો અને ક્રિયાના પરત્વે નાસ્તિ-શુદ્ધિ જે જમાનામાં આ મધુ એજનું બહુ ગાંડરિયું બની ગયું છે કે તેમાંથી તેનું ઉત્તરકારી ધર્મતત્ત્વ જલુ રહે, અને સાપ ગયા પડીના લિસોટા જ ગહી ગાય, તેના જમાનામાં આવી દીનખોર ને શનાજન્ય નાસ્તિમ્તા પોને જ અમુક ધર્મસંકષ્પ પડે છે એટલે કે, એ નાસ્તિક શુદ્ધિ સાચા ધર્મના આત્માની ખોળા મૂચવતી હોય છે આમ સાચી જિજ્ઞાસા ચાલુ ધર્મ

જડતા વિરો નાસ્તિ- જનીને જાગે છે જાગૃત જીવતનાની આ તે
નિશાની છે બુદ્ધ ભગવાને એમના પ્રાણમાં એનો જડો ઉઠાવ્યો હતો
તેથી તેમની અપીન સુધાગયુગને માટે સનાતન સમિતિવાળી છે તેથી
જ બુદ્ધ અને એમનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્તરોત્તર વધારે -દર પામતું જાય છે

ધર્મની બાળતમા સમાજમાં એની જડતા આવવી એ સામાન્ય
રિતિ લાગે છે જડતાના અધઃગત એના નાળમાં આગળ જવાને માટે
ગમે તેવો તો પણ પ્રજ્ઞા દીવો જ નામ દે છે ભગવાન બુદ્ધ તો પ્રજ્ઞા
સૂર્ય હતા પ્રજ્ઞા પાગમિતાના તે પગ્મ એ સાધ-તા દહેનાય છે કે,
આપણે જમાનો શ્રદ્ધા નરતા બુદ્ધિ પર વિશેષ છે એટલે કે, પ્રજ્ઞા
પાગમિતા જ એને ફાવે, અને તેને જોઈએ પણ તે તેથી બુદ્ધ ભગવાન
આજના યુગ-ગુરુ બની શકે એવી જ સાધનાનાળા જગતના બીજા
મહાપુરુષોમાં મોકેટિસ હતા જેમણે ગાંધીજીને એ પગ્મ સત્યાગ્રહી
રીતનું દર્શન પૂરું પાડ્યું છે

એટલે આજે દાય આપણે બુદ્ધ ધ્યાને એ પો-ન્યા જેની ન
રી શપ્તએ તેમ મરનાને જરૂર પણ નથી પરંતુ આપણા દેશમાં
મધ્યયુગથી બુદ્ધ વિરો જે અધાર પ દો નખાતો આવ્યો છે એ તો
ઉઠાવવો જોઈએ આ નામ જો સધાકૃષ્ણને ઉમરીતે દ્યુ છ અને
તેમાં નમણે મૌનિયના પગ મનારી કે

ગૌતમ બુદ્ધ આ તેમના ધર્મ સામે મુખ્ય બે માનનામાં આપણા
ગ્રામા નાધો પળો લાગે છે (૧) બુદ્ધે પ્રાચીન આત્મ મથોની
બાળતના પૃત્યભાર અને પ્રમાણશુદ્ધિ ગમ્યા વગર, યતનપણે
પોતાના અનુભવ અને ધર્મદષ્ટિ ગ્રહૂ આ, કે જેને લઈને બારે
સામાજિક નિયમ-ગ્રંથ (૨) બુદ્ધ ભગવાનની રિતમૂરીમાં જે
નિર્વાણ અને નાગ્નિમ્નાની નમગ્નાયમ્ના હતી તે આ ન કાલ્પજ
તત્ત્વજ્ઞાન પર પગ સા મી ન શકી

અને કેવળ પ્રજ્ઞાન તથા વિવેચૈગ્ય પઠ વૌદિક ધર્માચરણની
ચયના નથી નબની સમાજ માનસની આ ખાસિયત પણ જુદાના
ઉપદેશને લો-ગન થવામા આડે આવી હોય શ્રમણ સમ્મુતિને તેથી જ
આજ્ઞણ સમ્મુતિ આગળ માગ મૂકે પડ્યો, એમ કહી ગયાય *

* ૧૦મા અને વીસમા મે ૧મા 'હિંદુ ધર્મનું પુનરુત્થાન' એ વિષેના
પોતાના પુસ્તક માં શ્રી રાધાકૃષ્ણનનુ જીવન અને કાર્ય' ચર્ચાતી વેળા શ્રી
કર્મા આ જ પ્રશ્ન બાબત શ્રી રાધાકૃષ્ણનનુ મતલબ રહ્યું ફરીને તેના
સમર્થનમા જણાવે છે કે, "જે બૌદ્ધધર્મ જુદાના આ સીધાસાધા
આચારાત્મ- ઉપદેશ આગળ જ ચોકચો હોત, અર્થાત્ દોષોનુ યાત સુદૃઢ
તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ અને વૈદિક યજ્ઞ ઇમાથી ખમેડી, પુરુષાર્થો નૈતિક જીવન
દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાના વ્યવહારુ માર્ગ પ્રત્યે જે થવા સુધી
જ ગમે હોત, તે તે તે ઉપદેશના આધારિત જ્ઞાનોપદેશની ઉપયોગી
પુરવ્હાઈશ નીવડ્યો હોત, અને ધીરે ધીરે તેનો વૈદિક પરંપરામા સમાવેશ
થઈ ગયો હોત પરિણામે, આપો હું સ પૂર્વે જુદા સૈકામા થયેલા બૌદ્ધ
ધર્મના કાર્યને હિંદુધર્મનું જ બીજું પુનરુત્થાન માનતા હોત, જેમ ઉપ
નિપદેશોના મળ એ પ્રમાણે હિંદુધર્મના પ્રથમ પુનરુત્થાનકેષ છે પરંતુ એમ
બનવા મળ્યાં ન હતા મૂળ હિંદુધર્મ, અને એ સુવાર પથ વચ્ચે જે
જે કોઈ વિચ્છેદ પડી ગયો, તે જુદાના પોતાના સીધા ઉપદેશનું પરિણામ
હોતો કે પછીના કાળમા જુદાના અનુયાયીઓએ તે ઉપદેશને જે વિચીત્ર
સ્વરૂપ આપ્યું તેનું પરિણામ હતો, તે આપણે નક્કી કરી રાખીએ તેવી
ગિતિમા નથી એનું જરૂર બનવા લાગે છે કે, તાત્ત્વિક પ્રશ્નોની બાબતમા
જુદાના મૌનનો લાભ લઈને તેમના પછીના જાના અનુયાયીઓએ તે પ્રશ્નોના
પોતાના જ જવાબોને જુદાના આચારાત્મક ઉપદેશમા કમેરી દીધા તે ગમે
તેમ હો, પરંતુ વખત જતા બૌદ્ધસર્વે કટવાક એવા સિદ્ધાંતો વિચાર્યા
કે જે ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતોથી છેલ્લે વિચીત્ર સ્વરૂપના જ હતા તેમાના
અમિલ્ય, અનાત્મા, અને નિર્વણને લગતા સિદ્ધાંતો એ ખાસ અગત્યના
સિદ્ધાંતો હતા આમ, બુદ્ધે કરેલી વેદપ્રામાણ્યની અવગણના, તથા
તેમણે રદાપેવા નુદા ધાર્મિક સંઘને દારો હિંદુધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એ
બેની વચ્ચે જે આલેખિક વિચ્છેદ દ્વારનો મોળાઈ હતો, તેને આ બાબતે
સારી ગેર વધારી મૂકે ઉપરાત, એ નમરાત્મક સિદ્ધાંતોને દારણે બૌદ્ધ

આ ઉપનાત શબ્દ આદિ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ બૌદ્ધ અનાત્મવાદ, શૂન્યવાદ, ક્ષણિ-વાદ, વિજ્ઞાનવાદ વગેરે પર બારે દોઢ પા-ચો તેમ તેમણે ઉપગ્રથી લાગતા નમ્રવાદને વધારે પડતો પ્રમાણી તેને ઉચ્છેદનાદ ઝીંઘી માર્યો કેઈ મહાપુરુષ માત્ર એવા ઉચ્છેદ ઉપ- મહાન ધર્મ શકે

માધનામાર્ગ પણ દરેક, અને જ્ઞાન દરહિત એવા આત્મવિ-મુક્તો માર્ગ બની રહ્યો. આ બના નિરાવરો બૌદ્ધધર્મે નિષ્પેક્ષો ઉપાય મ-ન્યાસમાર્ગો ઉપાય છે. દરેકે જગત છોડીને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે મ-ન્યામી થવું જ લેઈએ. પરંતુ જાણુ મ-ન્યાસ અને મ્યાનપરાયણ જીવન તો તે માટે જોઈતી લાયકતાવાળા બહુ થોડાઓ માટે જ સંભવી શકે, સૌ કેઈ માટે તે જ થઈ નથી. થોડા ઘણા વીણી મટેલા વર્ગને પણ એ સિદ્ધાંત શીખવવો નમ્રો છે. તો પછી નાનામોટા, સૌને એ સિદ્ધાંત શીખવવો એટલું જ નહીં, પણ તે સિદ્ધાંતની ભૂમિ. ઉપર વ્યવસ્થિત સઘ રચવો, એ વસ્તુ મમાજને માટે બારે ગણીર પરિણામો લાવનારી અને પરિણામે, સનાતન ધર્મના આગેવાનો બૌદ્ધધર્મને અધર્મ, તેમજ સમાજવિગેથી બળ માનવા લાગ્યા. એમા માર્ગ નવાઈ નથી.

“ધણી વાર એમ કહેવામા આવે છે”, બ્રાહ્મણોએ જુદાના ઉપદેશનો વિરોધ કર્યો તેનું કારણ એ હતું કે, જુદા બ્રાહ્મણોની સર્વોપરિતા, અને વૈદિ ક્રિયાગત કે જે તેમને આવડતા મુખ્ય માધનરૂપ હતો, તેનો વિરોધ થયો હતો. પરંતુ તે દિવસોમા પણ બધા જ બ્રાહ્મણો ઈર્ષ યજ્ઞ પુ-હિતો ન હતા, અને એવા બધા ક્રિયાગત દ્રાવનારા પુરોહિતો ઈર્ષ હમેશા સમાજના ધર્મવિચારના નાયકો ન હતા. ઉપનિષદોમા ધાર્મિક પ્રશ્નોના કહેવ આપનારા તરીકે દેખા દેતી વ્યક્તિઓ યાજ્ઞિક પુરોહિતો નથી તેમજ ધણી વાર મુઠ્ઠા મ્યાન બ્રાહ્મણોને જાહેર કરીએ જ લેતા દોષ છે.

“વળી એમ પણ કહેવામા આવે છે”, બ્રાહ્મણોએ જુદાના ઉપદેશનો વિરોધ કર્યો તેનું કારણ એ હતું કે, તેમણે નાતબતના વર્ણવિભાગનો વિરોધ કર્યો હતો. પરંતુ જુદા જુદા ધર્મ માટે નાતબતનો વિજ્ઞાન ભૂસી નાખવા ન હતો. તેમણે તો સસારનો ત્યાગ કરી, સાધુ બની બિમુસધમા ભેટાનારાઓ માટે નાતબતનો વિભાગ રદ કર્યો હતો. હિંદુ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ જગત છોડી મ-ન્યાસી યનાર નાતબતના વિભાગથી પર બને છે.

ખરો ? પરંતુ તેઓ કદાચ એમાં પેના ઉપના લૌકિક પૂર્વગ્રાને તક્ષમા વર્તને વત્ત્યાં. નહિ તો તેઓ જુગન કે બુદ્ધનું નામ ચાનુ આર્ય પર પગમા જ છે, અને એમના તત્ત્વને તથા બોધને સમન્વય અને મુધાગતી નક્કરે ચર્ચાને અપનાવત અથવા કદાચ તે કાગે તત્ત્વજ્ઞાનમાં એવી કાર્ત્ત્વ જરૂર લાગતી હતી કે જેથી ક્રીને જન સરખા બેઠ પર ખડન મડનના હથોડા વર્તને જ ફરી વળતુ જોઈએ એ ગમે તે હોય, હિંદુ સમાજે આના કાર્ત્ત્વ કાગ્યોથી બૌદ્ધ જનનદષ્ટિ અને તત્ત્વવિચારને પોનાથી વેગતો ગમ્યો હોય, એમ લાગે છે હવે એમ ચાન ગમવા જરૂરી નથી વેદપ્રામાણ્ય ન માનનાગને હિંદુધર્મ પર પગમાથી છૂટા માનવો એ દૂષી નજર છે બાકી, બૌદ્ધ, જૈન, તેમજ સીખ એ મના એ જ એક મોતી પર પગના તે તે કાગે જન્મેના મુધાગત આર્યધર્મના હિંદુ પથો છે સર ગધાકૃષ્ણન આ વસ્તુ તેમના લખાણોમાં જેની અપેક્ષા કરે છે તેની ખીજ કોઈએ બાગ્યે કરી હોય તે કહે છે,

“બુદ્ધના ધર્મતત્ત્વમાં એનું કાર્ત્ત્વ નથી ન જોનો હિંદુ વિચાર જોડ મેગ બેસાડી ન સનાય હિંદુધર્મમાં બુદ્ધ અમુક મુધારો દાખલ કરવા ઇચ્છતા હતા, છતા જનનબગ અને મનુષ્યપર્યન એમની માન્યતા એ જ હતી કે પોતે પ્રાચીન આર્યમાર્ગનો જ સિદ્ધાંત

“અર્થાત્ આવા પૈઈ સ્વાથ પ્રેરિત હેતુઓથી હિંદુ તેમજ બૌદ્ધવમ વચ્ચે પિ ઉદ પાડવામાં આવેલો હતો, એવું હરગિજ નથી ખરું કારણ તો એ ઉ કે, બૌદ્ધ સિદ્ધાંતે નિરૂપેનો જ તત્ત્વ અને જીવાત્માવિષયક પૈઈ પાલ પ્રાચીની તાત્ત્વિક રિચરતા વિતાનો સતત પરિણામશીલતાનો દર્શન મુર વાદ, નિવાણ એને તદ્દન હ્રાસ થઈ જતુ એવો તે પેરેલો ઉચ્છેદવાદી અર્થ, વૈદિક પ્રામાણ્યને સ્થાને તેલે રેથી તત્ત્વ-બુદ્ધિની સ્થાપના, બિશુજીવન ઉપર તે પે નૂલો વધારે પડતો બાર, અને હિંદુ પૂજન અથવા પૈઈ પ્રકારની હિંદુરૂપવ્રતતાની કૂ ફાળી બાવના વિનાનો મોર સાધનામાર્ગ—આ બધી બાબતો એ પ્રે ધર્મો વચ્ચે તદ્દજેડ થવામાં ન આવે તો સનાય તેની મુશ્કેલીઓરૂપ નીવડી હતી.”

પુનઃ યથાપિત કરતા હતા. પોતે નવો ધર્મ યથાપે છે એમ તે પોતાને વિશે માનતા નહોતા.”

અને દિંદુ દાર્જનિકોએ જોઈ તત્ત્વજ્ઞાનને યન્યત્રાગી અને નાસ્તિક ગ્રહી જે વખોડ્યું છે, તેનો પણ અચોટ જવાબ ડૉ. ગાધાદેવજીનું આ વ્યાખ્યાનમાં આપે છે અને એ મંતવ્ય એમણે પોતાના ખીજાં વખાણોમાં પણ ગમૂં વ્યું છે. તે ને છે કે, જુદની ધર્મદષ્ટિમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન ગ્રહેલું છે તે કાઈ ઉપનિષદીય તત્ત્વજ્ઞાનથી નોખુ નથી, બલકે, એ જ તત્ત્વજ્ઞાનનો પૂર્વ ભાગ ઉપનિષદો છે, જે પરીથી જુદ પોતાના દેશભાગમાં ખીનવે છે. ઉપનિષદો અમુક થોડાક જ તોડ માટે હતા, જુદ એક સોનુરુ હતા, સોડની બાપામાં તેમણે કામ વ્યું. સોનુ પ્રત્યક્ષ દુ ખ જોઈ તેનું ઓસડ તેમને સમગ્રતઃ એ-રી ફલીનથી તેમણે બનાવ્યું. આમ, જુદે પોતાના ધર્મ અનુભવના મહત્ત્વને સોમગત કરાવે માટે પ્રયત્ન ર્યો. “ઇતિલસકમમાં જોઈધર્મનો અર્થ એ છે કે, તેણે ઉપનિષદીય, તત્ત્વસિદ્ધાંતોને ભોક્ષામાં દેખાવ્યા અને એમ કરીને તેણે એક એવો જીવન વાગ્ધો આપ્યો કે જે આજસુધી આપણે માણીએ છીએ.”

હોવાય છે કે, મહાન ધર્મપ્રચારકોના સૌથી મોટા મારદ કોઈ હોય તો તે એમના અનુયાયીઓ જ હોય કે થાય છે. જુદ ભગવાનને માટે પણ આમ જ કેમ ન બન્યું હોય? તેમના નિર્દોષ બાદ જે સઘ અને તેના દ્વારા જે ધર્મતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું, એમાંથી જ પેલી કાટ કેમ ન જન્મી હોય? ગૌતમ ‘જુદ’ થયા ખરા, પણ તે કાઈ “ગૌદ” નહોતા, તે તો આર્ય અથવા દિંદુ જ હતા. જેમ ધર્મગ્રંથિસ્ત એક સાચા યદ્દી હતા અને ‘શિસ્તી’ તો ત્યાર પછી ખીજા લોકો થયા.

આજે આપણો જમાનો સગદિત ધર્મતત્ત્વોનો મહિમા ગાનારો કે તેમની ઝાઝી જરૂર માનનારો નથી. તે આજે જગતના દરેક મહાપુરુષને મૂળ ઉપે જોના અને આગધરા માગે છે. સગદિત ધર્મોએ પણ જે

પોતાનો દાર્ઢ ઉપયોગ ગળવો હોય તો આ દષ્ટિએ પોતાનું સંશોધન અને સમાર્જન કરવું જોઈએ. એમ જો બધા ધર્મો કરે, તો જ આજે નિજ્ઞાન અને અર્થદષ્ટિએ કેળવણી અને જગતમા જે નરી અંધતા આણી છે તેમથી તેમને ઉગારી ગકે. નિજ્ઞાન અને અર્થના વાદો આજે ધર્મના સિંહાસનો પચાવી પડ્યા છે ત્યાથી તેમને યથાને એમને પચેઆડવા જોઈએ. તે હામ આજે દરનાનું છે શ્રી ગધાકૃષ્ણન એ હામ ગૌતમ જુદને અગે આ વ્યાખ્યાનદ્વારા દરે છે. નાનડી આ ચોપડીની મર્યાદામા તે જુદ અગેની બધી યામતોનો નિચોડ આપી દે છે, અને એ મહાપુરુષની અમર મહત્તા સચોટ રૂપે બતાવે છે. વ્યાખ્યાન માગાનુ નામ 'માસ્ટર માર્કન્ડ'—(મહા પ્રત) વ્યાખ્યાનમાળા એવું છે. તેમા મુરોપના અનેક મહાપુરુષો ઉપર ત્યાના નિદાનો પાસે વ્યાખ્યાનો અપાયા છે બ્રિટિશ એકેડેમીએ સર સર્પન્ડનીને વ્યાખ્યાન માટે નોતર્યા, અને તેમણે ગૌતમ જુદને એ માટે યોગ્ય મહા પ્રત ગણ્યા એ એની ગીતે યોગ્ય છે એમા કોઈને શકા નથી સર સર્પન્ડનીએ એ યોગ્યતાને પોતાની અદ્વિતીય દિનસૂદ્ધિ સુદમદષ્ટિથી ગન્ધમદ્ધ કરી તે સાબળી સર ફ્રાન્સિસ યગ લન્ડ જેના વિદ્વાને મ્હુ, "હિંદની દિનસૂરી અને ધર્મ પશ્ચિમને સમજાવનામા ગધાકૃષ્ણનને કોઈ આજે એમ નથી તે પોતે એકે દિનસૂદ્ધ છે, ઊંડી ધર્મભાવનારાગ છે, ઉપગત એમની પાસે વાચાની સાચી છટાશક્તિ છે બ્રિટિશ એકેડેમીની 'મહા પ્રત' વ્યાખ્યાનમાગામા એમણે જુદ પર પોતાનું વ્યાખ્યાન આપ્યું ત્યારે જોરામા આવ્યું કે તેઓ પોતે પણ એ 'મહા પ્રત'—'માસ્ટર માર્કન્ડ' છે આ દેશના આગળ પડતા નિદાનો તથા દિનસૂકોની સભામા, વગર ટાયણે અને વગર ધડકયે, અખ્ખલિન એમણે પોતાનું વ્યાખ્યાન વ્યું, તે સાબળી સભા મત્રમુગ્ધ થઈ ગઈ, અને નહિ કે જુદધર્મ પરતુ હિંદુ ધર્મ પણ શુ છે એનો ચિતાર આપણને ઇંગ્લંડના લોખને સચોટ રીતે મળ્યો તે ઉપગત, એમની અષ્ટ સૂદમજુદિ, એમની ઉઘાડી જોવામા

આવતી આધ્યાત્મિકતા, અને એમનું આધુ વ્યક્તિત્વ ને છટા—એ બધાથી તેમણે એના શ્રોતાઓ ઉપર લાયકી છાપ પાડી, કે જેઓ તે છાપ મેળવના માટે સૌથી લાયક અધિકારીઓ મુખી તેને પહોંચાડી શકે "

આ વ્યાખ્યાનની શ્રીતિથી તેમને બીજા વર્ષે સ્વિટ્ઝર એકેડેમીના 'ફો'—સભ્ય તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યા. આ માન મેળવનાર તે પ્રથમ હિંદી છે.

સર સર્વપ્પાનીના ઇતિહાસની ઉપરેખા નાંરક આપવી જોઈએ વાચકને તે " જગતનો આવતી જાનનો પુગ્ગ " એ એમના પુસ્તકના પ્રારંભે નિર્મિતાર્થી મળશે. નિર્મિતાર્થી વાચકે તે ત્યાં જોવી જોઈએ.

છેવટે એ બોન આ અનુવાદ વિશે બાર્થ ગોપાલદાસ ધર્મશ્રેયના જોડા અભ્યાસી છે. બૌદ્ધધર્મ વિશે તેમણે સારી પેઠે વાચ્યુ અને નિર્માયુ છે. આ અનુવાદ માટે યોગ્ય નમ્દો મેળવના મૂળ પાલિય થો તેમણે દેધા છે, જેથી તેમના અગ્રેષ્ઠ અનુવાદનો અનુવાદ ન થઈએ એ વસ્તુ સમજવા જરૂરી ટિપ્પણી ઉમેરવામાં આવી છે, અને મૂળ વ્યાખ્યાનના ખડોને પ્રાચીન ગોપાલ તેમના નામ પણ ઉમેરી, ફરનાર દીપો નાખી છે. આ બધાથી આ ચોપડી નાચકને ને અભ્યાસીને સારી મદદરૂપ થશે.

ચોપડી 'શ્રી રાનાર્થ પોત આનંદમાળા' મા પ્રસિદ્ધ લાય છે. આ માળાનો ઉદ્દેશ સર્વધર્મસમજાવની દૃષ્ટિએ ધર્મસાલિત્વ તથા ધર્મ-બુદ્ધિથી ગર્વનું કોર્ડ પખ ઇવન માનિત્ય પ્રગટ કરવાનો છે. આ પુસ્તક તેમાં મોજે એવું છે. આ અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલા બે પુસ્તકો આ ચોપડીને અંતે નાખ્યા છે. આ પુસ્તક ગુરુનાનક તે પદનો આવકાન પામશે એવી આશા છે.

અનુક્રમ

નિવેદન [શ્રી મગનભાઈ પ્રબદાસ દેસાઈ]

૧

૧ જીવન-ચા — જીવન બુદ્ધ એટલે વિશ્વપુરુષ ૧ તેમની એતિ
દામિ-તા ૧ જન્મ ૩ ભવિષ્યન ૪ લક્ષ્ય મહાભિનિષ્ક્રમ ૬
તત્ત્વમોધની શોધ ૬ તત્ત્વચર્ચા ૭ માર્ગબુદ્ધ ૮ જોધપ્રાપ્તિ ૮ શ્રદ્ધાદેવની
સલાહ ૯ ધર્મચક્રપરિવર્તન ૧૦ ઉપદેશની મિશ્રિતતા ૧૧ વિવે બુદ્ધિનો
ઉપયોગ ૧૨ ચૂંતાનો વિરોધ ૧૪ આત્મકીર્તિ બનો ૧૫ પરમત
સહિષ્ણુતા ૧૫ ધર્મતંત્ર નહીં પણ હું ચપતટો ૧૮ મધ્યમવચ્ચા ૧૯
નિતિશ્રેષ્ઠ ૧૯ શ્રીઓ ૨૦ પરિનિર્વાણ ૨૧

૨ આર્ય મત્યો અને આર્ય માર્ગ — પ્રથમ ૧૫ પૃષ્ઠ ૨૩
પ્રથમ આર્ય સંભવ ૨૩ ત્રીજું આર્ય સંભવ ૨૪ ચતુર્થ ૨૪ ૫મ
અને પુનઃ ૫મ વિશે માન્યતા ૨૫ મનુષ્યના ઘટકો ૨૫ ૨૬ ૨૭
અના મા ૨૮ ત્રીજું આર્ય સંભવ અનિરોધનો ૩૦ અષ્ટાધિ-
માગ ૩૧ આત્મનિરીક્ષણની દૃષ્ટિ ૩૩ નિષ્ક્રિયતાનો ૩૪ ૩૫ ૩૬
સામાજિક ૩૫ પ્રેમ ૩૬ ચોથું આર્ય સંભવ ૩૭ અનિરોધ અર્થાત્ મુક્તિ
૩૮; આપ્રકાશિત દૃષ્ટિઓ ૮

૩ બુદ્ધના ઉપદેશોનું મૂલ્યાંકન વિચારોમા નવું અને જૂનું ૪૪
જૂના વિચારોમા અર્પાતા નવા અર્થો ૪૬ બુદ્ધના સમયની ધાર્મિક પરિ-
સ્થિતિ ૪૭ સાધનામાર્ગો ૪૮ ઉપનિષદાનો સિદ્ધાંત ૫૦ ૫૧ પ્રશ્નોની
બાબતોમા બુદ્ધનું દૃષ્ટિબિંદુ ૫૧ અનાત્મવાદનું રહસ્ય નીતિસાધનની
શમ્યતા ૫૩ આત્મવાદથી નીપજ્જી હાનિ ૫૪ અનૌચ્છિક મશ્તિઓમા
અક્ષાથી નીપજ્જી હું નિષ્પ મનવપ્રયત્નની ૧૪૫ મરિતા ૧૭ ૧૮ તત્ત્વ ૫૮

૪ અતિમ પ્રશ્નો — જીવન અને જન્મતની આજીવ્યાનું વ્યાપી રહે ની
ચૂરતા ૬૦ અતિમ પ્રશ્નો બાબત બુદ્ધના મૌનનો અર્થ ૬૧ બુદ્ધ અજ્ઞેયવાદી
નથી ૬૩ તાત્ત્વિક ચચાઓ ન દરવા પાઠળ બુદ્ધનો વ્યાપકારિત્વ દેતુ ૬૬
બુદ્ધ નામિતવાદી નથી ૬૭

૫ પારમાર્થિક મત્તા — ધર્મ અથવા ઋત્તનો ખ્યાલ વેદોમા ૭૨, ઉપનિષદોમા ધર્મનો ખ્યાલ ૭૧, ધર્મ વિધેની બૌદ્ધ કલ્પના ૭૧, નીતિ નિયમની વાસ્તવિયતા ૭૨, ધર્મ-સાક્ષાત્કાર ૭૨ ધર્મ એ જ બ્રહ્મ ૭૫

૬. અનાત્મવાદ — બુદ્ધ ઉચ્છેદવાદી નથી ૭૭, જે અનાત્મા છે તેનો જ ત્યાગ બુદ્ધ ઉપદેશો છે ૭૮, આત્મા છે ૭, ઉપનિષદો અને બૌદ્ધ મતમા તફાવત સાધન ઉપર ભાર ૮૦

૭ નિર્વાણનું સ્વરૂપ — નિર્વાણ એટલે સમૂળ ઉચ્છેદ નહીં ૮૨ નિર્વાણ એ સાક્ષાત્કારની વસ્તુ છે ૮૩, અહ પશુનો નાસ ૮૪ નિર્વાણ સંપૂર્ણતાનું સાશ્વત જીવન ૮૪ નિર્વાણ અવર્ણનીય છે ૮૬, નિર્વાણનું વર્ણન ' નેતિ નેતિ ' થી ૮૭ ઉપનિષદનો ઉતારો ૮ ઉદ્ધાન અથવા ઉતારો ૯૧

૮ ઉપમંહાર — સાશ્વતતત્ત્વની ગર્ભિત માન્યતા ૮૭, સાશ્વતતત્ત્વનું સીધું પ્રતિપાદન સાચી નથી મ્યું ૧ ૯૨ તેના મારણો ૯૩ તેનું બુદ્ધિગમ્ય વર્ણન સમ્ય નથી ૯૬, બુદ્ધના વિચારોની પેઠીએ મર્યાદાઓ ૭ (૧) તાત્ત્વિક બાબતોમા નિર્ણયમોક્તિ ૮૭, (૨) ઈશ્વરની માન્યતાનો અભાવ ૯૮, (૩) સંન્યાસ ઉપર અતિગમ્ય ભાર ૯૮ બુદ્ધ જગતના વિરલ મહાપુરુષ ૯૯.

પુરવણી — ૧ ઉપનિષદો અને બૌદ્ધ સિદ્ધાંત ૧૦૧, ૨ બ્રહ્મ ૧૦૩, ૩ ધર્મ ૧૦૭, ૪ નિર્વાણ ૧૧૦, ૫ બુદ્ધ નાસ્તિક સાચો મહેવાચા ૧૧૧

નોંધો — બૌદ્ધ શાસ્ત્ર એ ૧૧૫, પાલિ ધર્મ એ ૧૧૬ સિનોનના તવારીખ એ અને સરફત બાબાના બૌદ્ધ એ ૧૧૬, સોલેટિસ ૧૧૭ ઇંગ્રેડીય ૧૧૮ ચેતનાનો અવકાશ ૧૧૮, સત યોગ ૧૧૯, સત યોગસ એન્વીના ૧૨૦

ગૌતમ બુદ્ધ

.

જીવન-કથા

આ વ્યાખ્યાનમાળામાં અત્યાર આગમય કળા, વિજ્ઞાન,
 ક્વિલસૂક્ષ્મ અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં
 ગૌતમ બુદ્ધ એક વિશ્વપુરુષ અમર થયેલી અનેક વ્યક્તિઓ વિષે
 વ્યાખ્યાનો અપાઈ ચૂક્યાં છે. પરંતુ તે
 બધી વ્યક્તિઓ પાશ્ચાત્ય દેશોની હતી. બુદ્ધ ગૌતમ એ તો
 પૂર્વ તરફના મહાપુરુષ ગણાય. માણુમજ્જતના આચાર અને
 વિચાર ઉપર પડેલી અસરની દૃષ્ટિએ તુલના કરીએ, તો તેમનું
 સ્થાન બીજા કોઈથી જિતરતા ફરજનનું નથી, અને વ્યાપકતા
 તથા જોડાણની બાબતમાં બીજા ધર્મો કરતાં ભાગ્યે જોડા કહી
 શકાય એવા એક ધર્મના સંસ્થાપક તરીકે સૌ કોઈના તે
 પૂજ્ય છે. આખા જગતના તત્ત્વવિચારના ઇતિહાસમાં તે
 અંકાયેલા છે; તથા તમામ સંસ્કારી લોકોને માટે તેમણે સર્વ-
 સાધારણ વારસો મૂક્યો છે. વિચાર-નિષ્ઠા, આચાર-પરાયણતા
 અને આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારની દૃષ્ટિએ વિચારીએ, તો વિના
 શંકાએ તે ઇતિહાસની સૌથી મહાન વ્યક્તિઓમાંના એક છે.

જોકે તેમની ઐતિહાસિકતા બાબત શંકા ઉઠાવવામાં
 આવી છે,^૧ પરંતુ આજે તો (કોઈ હોય
 તેમની એતિહાસિકતા તોયે) ભાગ્યે જોડા ગણ્યાગાંધ્યા પ્રમાણભૂત
 વિદ્વાનો હશે, જેઓ શંકા ઉઠાવતા હશે

૧. જુઓ પ્રો. મેનારનું *Essai sur la legende Buddhiste*, (૧૮૭૫).

કે, બુદ્ધ ગૌતમ એક ઐતિહાસિક પુરુષ હતા કે કેમ? એમનો સમય નિશ્ચિત કરી ગકાય છે, એમના જીવનચરિત્રની રૂપરેખા પણ આંકી ગકાય છે, તથા ધર્મતત્ત્વને લગતા કેટલાક મૂળભૂત પ્રશ્નોની જાણતમાં એમનો ઉપદેશ પૂરતી કહી શકાય તેટલી ચોક્કસતા નામે જાણી શકાય છે. બૌદ્ધ ધર્મમાહિત્યના શરૂઆતના અધ્યાયો કેટલાક ભાગો એવા છે કે જેમાં બુદ્ધ-ગુરુના જાતે દર્શન ક્યાં હોય, તથા તેમનો ઉપદેશ કાને માલજ્યે હોય તેવા લોકોએ યાદ રાખેલી જાણતો સ ધગ્યેલી છે એ જાણતની વિગતવાર સાળિતી આપવાની ખટપટમાં હું અહીં જતગ્તો નથી.^૧ તે જમાનામાં લેખનકળા બહુ પ્રચારમાં ન હતી, તેથી આજે છે તે કગ્તા તે વખતના લોકોની યાદદાસ્ત વધુ ચોક્કસ તથા તીવ્ર હતી એનો પુરાવો એથી પણ વધુ પ્રાચીન સમયના અથ જગ્વેદમાં આપણને મળી રહે છે માણસોની સ્મૃતિમાં જ સ ધરાઈને આત્મા આવેલા તે અથમાં, પછીના સમયમાં (લખાયેલા) ધણા અથો કરતા પણ એા છે પાઠકેર જોવા મળે છે.^૨ જોકે બૌદ્ધ અથો ઉપર પછીન સમયમાં ધણા હાથ ફરી ગયા છે, છતા તે ધર્મના મૂળ સ સ્થાપકના યાદ રાખવાને યોગ્ય શબ્દો કે કૃત્યો આપણને

૧ આ રચને સ ચકર્તાએ આપેલી લાખી નોધ માટે જુઓ પુરેતજને અ તે ગા પાનની સ ખ્યાના જનુકમે નાવ

૨ પ્રો મેડોનલ લખે છે — “વૈદિક પરપરાનો સારમાં ૧, ૩ જેનો જગ્વેદ અથ પ્રતિનિધિ છે, તે ૬ સ પૂ ૧૦૦૦ મરતા તેા એા નહીં જ એટલા પ્રાચીન સમયથી, મોટા પ્રમાણની નિશ્ચિતતા તથા સખ્ધુચિની ભારે વીવટ માથે જળવાઈને આપણા સમય સુધી આત્મો આવ્યો છે ”
[એ હિસ્ટરી ઓફ સ રહિત વિદેયર ’ (૧૯૦૦) પા ૪૬ જ]

કડીક ચોક્કમ સ્વરૂપે બાણવા મળે છે. તેમની જીવન કથામાં
 ઠેલી અલ કારયુક્ત અમત્કારિક ઘટનાઓ તથા ઐતિહાસિક
 હીં એવાં વર્ણનો, જેવાકે ગૌતમના જન્મ વખતે થયેલા
 અમત્કારી વગેરે તેા તે વખતના પ્રાચીન અનુયાયીઓના મન
 પર બુદ્ધગુરુના વ્યક્તિત્વે પાડેલી અમરનુ પરિણામ કહેવાય
 ને બધા વિવેચક હોવા કળતા ભક્ત વધુ પ્રમાણમાં હતા તેમ
 હતા બુદ્ધના જીવનની અગત્યની ઘટનાઓ, તેમજ તે જે
 જમાનામાં વિહરતા હતા તેનું ચિત્ર, તથા તેમના ઉપદેશનું
 સાર્વજનિક સ્વરૂપ - એ બધી બાબતમાં પાલિ ધર્મગ્રંથો,
 સંલોનના તવારીખ ગ્રંથો, અને સમ્મૃત ભાષામાં લખાયેલા
 બૌદ્ધ ગ્રંથોની^૧ વચ્ચે મૂળગત મમાનતા છે

તેમના બાળપણ અને જુવાનીને લગતી કથાઓ નિશક
 જન્મ પૌરાણિક લખની છે, પરંતુ તેમના કુળને
 લગતી પરપરાગત હકીકતો ઉપર અવિશ્વાસ
 કરવાનું કાંઈ કારણ નથી. નેપાળની મરહૂ ઉપર આવેલા
કપિવવસ્તુ ગામમાં, શાક્ય નામે જોળખાતા ક્ષત્રિયના કુળમાં
શુદ્ધોદનના પુત્ર તરીકે તે ઈ. સ. પૂ. ૫૬૩માં જન્મ્યા હતા^૨
સમ્રાટ અશોકે પછીના સમયમાં તે ગ્રંથો એક સ્તંભ ઉભો

૧. જુઓ પુસ્તકને અંતે આ પાન ઉપરની નોંધ

૨. તે ૮૦ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યા હતા એ બાબતમાં બધી
 પરપરાઓ એકમત છે તેમના મરણનું વર્ષ ઈ. સ. પૂ. ૪૮૩ ઠરાવવામાં
 આવ્યું છે વિન્ડોન્ટ ગ્રિમથ એમ માને છે^૩ બુદ્ધ ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩માં ગુજરી
 ગયા હતા જુઓ 'જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી,' (૧ ૧૮)
 પા. ૫૪૭, તથા 'ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી ઓફ ઈન્ડિયા' (૧ ૨૩) પા. ૪૮

કરાવ્યો હતો, જે હજી જિલો છે.^૧ તેમનું પોતાનું નામ સિદ્ધાથ હતું, અને ગૌતમ એ તો તેમનું ગોત્રનામ હતું તેમના જન્મ સમયે જે ભવિષ્યવેત્તા બ્રાહ્મણો હાજર હતા, તેમણે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે, જો આ બાળક રાજા થવાનું કબૂલ કરશે તો ચક્રવર્તી રાજા થશે, અને પરિવ્રાજક થશે તો બુદ્ધશુરુ થશે એક જ વ્યક્તિ ચક્રવર્તી તેમજ બુદ્ધશુરુ બને ન થઈ શકે કારણ કે, એકનિષ્ઠ ધર્મભાષના માટે સાંસારિક મહત્ત્વા કાક્ષાઓ અને પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ આવશ્યક પ્રાથમિક શરત ગણાતો હતો.

એ બાળકને જોવા આવેલા અસિત નામના વૃદ્ધ ઋષિએ,

ભવિષ્યકથન

લગભગ સિમિયોનની રીતે જ,^૨ તે બાળક

ભવિષ્યમાં કેવો મહાન બનવાનો છે, તેનું

ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું, તથા તે બધું નજરે જોવા તથા તેનો નવો ધર્મમાર્ગ કાને સાલજવા પોતે તે વખતે જીવતો નહીં. હોય, એ ખ્યાલો તેની આખમાથી આસુ ટપકવા લાગ્યાની

૧ તેના ઉપર આ પ્રમાણેના રેખ છે — જ્યારે દેવાનામિત્ર મિત્રદત્ત રાજાને (અશોકના લેખોમાં આવેલ તેનું નામ) રાજ્યાભિરૂપ ધરે વીસ વર્ષ થયા ત્યારે તંત્રે જનતે આવી (આ ગ્રંથની) પૂર્વ રીતેની માર્ગ અહીં બુદ્ધ શાક્યમુનિ જન્મ્યા હતા તેો એ સિવાસ્તબ અહીં જિલો કરાવ્યો (જેથી જણાઈ શકે કે) ભગવાન અહીં જન્મ્યા હતા [દુલ્લભ 'ઇન્ડિકેશન્સ ઓફ અશોક (૧૯૦૫) પા ૧૬૪]

૨ ઈસુના જન્મ બાદ તેના માતૃપિતા મૂતક જિલ્લો તેને જેરુસાલેમના મહિરમા વિધિ પ્રમાણે હર્ષ આપ્યા ત્યાં જેરુસાલેમવાસી આ પવિત્ર પુરુષે તેને હાથમાં હર્ષ તે કહ્યાર થવાનો કે હત્યાદિ ભવિષ્યકથન આની વાત બાઈબલમાં (લુકા ૨) આવે છે

વાત આપણને ‘મુત્તનિષાત’ ગ્રથમાંથી^૧ જાણવા મળે છે. બાળકના જન્મ બાદ માત દિવસમાં જ તેની માતા મરણ પામી, એટલે બાળકની મામી મહાપ્રભાવતી, કે જે પાછી શુદ્ધોદનની બીજી પત્ની હતી, તેણે તે બાળકને ઉછેર્યો.

યોગ્ય સમયે ગૌતમે પોતાના કુળની જ યશોધરા^૨ નામે કન્યા સાથે લગ્ન કર્યું, અને તેમને ગાહુલ નામે પુત્ર થયો. એક એવી કથા છે કે,

૧૩૫

ગૌતમના પિતા મતત એવી કાળજી રાખ્યા કરતા કે, પોતાના પુત્રના અનુભવમાં દુઃખશોકના પ્રસંગો જ ન આવે, અને અકસ્માત કે દેવોએ જાણીબૂજીને યોગ્ય પ્રમાણે, ગૌતમના માર્ગમાં એક જાણુ યર્ધ બખળી ગયેલો ઘરડો માણસ, એક રોગગ્રસ્ત માણસ, એક મરણ પામેલો માણસ, અને એક પરિવ્રાજક લિંકુ આવ્યા, અને તેમાં છેલ્લા એ લિંકુના દર્શને તેમને ધર્મસાધનામય જીવનમાં જ શાંતિ અને સ્વચ્છતા શોધવાની ઇચ્છા પ્રેરી. એ કથા ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે, ગૌતમ સ્વભાવથી આધ્યાત્મિક વૃત્તિના માણસ હતા, તથા જગતના ભોગો અને કામનાઓ તેમને સતોષકારક લાગતા ન હતાં. તેમને લિંકુજીવનનો આદર્શ ઘણો રુચતો હતો, અને તેથી તેમના ઉપદેશોમાં આપણને, “જેને માટે કુલપુત્રો ઘર છોડી છોડી પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરે છે, એવી જે ઉત્તમોત્તમ કૃતાર્થતા^૩” — એ વાક્ય વાર વાર સાંભળવા મળે છે.

૧ ‘નાજમુત્ત’-૩૭ મે ૬૮૫-૬૦

૨ તેના ભદ્રસ્ત્રા, ગોપા, એવા બીજા નામોના પણ ઉલ્લેખ મળે છે

૩ ‘અનુત્તર અક્ષયર્થપર્વવસાન’-અક્ષયર્થ એટલે સાધના-તેનું

તેમના મનને મામાગ્નિક બાળતો તરફ વાળવા માટેના

મહાભિનિષ્ક્રમ । તેમના પિતાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા,

અને ૨૬ વર્ષની ઉંમરે તેમણે ઘર છોડી, તપસ્વીનો વેષ ધારણ કરી, મલ્લના શોધક પરિવાજક તરીકેની જીવનયાત્રા શરૂ કરી. એ મહાભિનિષ્ક્રમણ^૧ હતું. ઇહલૌકિક બાળતોની જ પાછળ પડેલા આપણા આ યુગમા આપણને, તે વખતના હિંદી માનમની અધ્યાત્મ માટેની ઘેલછા, અને તેની અતિમ મિહિ માટે તે ગી શી તપશ્ચર્યાઓ અને યાતનાઓ મહાન કળ્થા તરફ ચર્તુ, તેની કલ્પના પણ આવવી મુશ્કેલ છે.

ગૌતમ પોતાની શોધ^૨ દુઃખચાન અજાર કાલામ અને

તત્ત્વજોધની જોધ ઉદ્ધક રામપુત નામના પ્રાજ્ઞણ તપસ્વીઓના શિષ્ય બન્યા તેમણે તેમને પોતાનો

સિદ્ધાંત (ધર્મ) તથા તે પ્રમાણેનો આચાર (વિનય) શીખવ્યા તેમની પામેથી ગૌતમને શ્રદ્ધા, વીર્ય, અને સ્મૃતિ સમાધિની આવશ્યકતા કદાચ શીખવા મળી, પરંતુ તેમનો ધર્મસિદ્ધાંત

પર્યાવસાન એવે છે, એવે કે નિર્વાણ અનુત્તર એટલે મર્ત્યલમ —અનુ૦ ૨ રખાવો, બૃહદારણ્યકોપનિષદ આ આત્માને જાણીને પ્રાજ્ઞણો પુરેપણા, વિત્તેપણા અને લોભેષ્ણાનો ત્યાગ કરી, સિદ્ધાચર્યા આચરે છે [૩-૪]

૧ પછીના સમયની દૃતમ્યામા ગૌતમ પોતાની પત્નીને છોડી ચાલી નીકળ્યા એ ઘટનાની આસપાસ એક જારે ગૂંથકથા ચાલે છે

૨ ‘પ્રકુસકાવેમા, અનુત્તર સત્તિપરપદ પરિચેસમાનો’ — ‘કુગળ શુ છે તે જાણવાના હેતુથી અવીજ્ઞ સ્થિતિનુ એક સ્થાન શોધતા શોધતા ’ — અનુ૦ [અરિયપરિચેસન સુત્ત — મહિચ્ચમ૦]

વૈગમ્ય, નિરોધ, ઉપશમ, મળોધ, ઢે નિર્વોણના કારણુપ થાય, એમ તેમને લાગ્યું નહીં

તાડિંગોની પોપટપચી ઢે વિતડાવાદો વડે જગતના દુ જોનો ઉપાય મળી શકે નહીં તેથી તપશ્ચર્યા આચર્યોને જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય કરી, ગૌતમ પાચ શિષ્યો માથે ઉરુવેલા નામના રમણીય ચ્થળે ગયા ત્યાં બુદ્ધર વન હતું તથા નદી મદ મદ વહેતી હતી તે સ્થાન ઇન્દ્રિયોને શાત કરે તથા મનને સ્ફુર્તિ આપે તેવું હતું હિંદુસ્તાનમાં એવી સામાન્ય માન્યતા છે કે, આરામ અને પ્રેરણા આપે તેવા શાંતિપૂર્ણ અને રમણીય સ્પૃષ્ટસૌંદર્યવાળા પ્રદેશોમાં તપસ્વી જીવન વધુ સહેલાઈથી ગાળી શકાય તેથી હિંદુ સ્તાનના મહિરો અને આશ્રમો નદીઝિનારે ઢે પર્વતના શિખરો ઉપર હોય છે, અને તપશ્ચર્યા ઉપર ગમે તેટલો ભાર મૂકવામાં આવ્યો હોવા છતાં, ધર્મસાધના માટેના પ્રયત્નમાં સ્પૃષ્ટસૌંદર્ય અને આબોહવાની મદદ લેવા પ્રત્યે તે દેશે ઠી દુર્લભ કર્યું નથી

આ રમણીય સ્થળમાં આવીને ગૌતમે તપશ્ચર્યાના કઠોરમાં
 તપશ્ચર્યા કઠોર પ્રકારો આચરવાનો નિશ્ચય કર્યો
 જેમ લીના લાકડા સાથે અરણિનું લાકડું
 ઘસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈ શકતો નથી, પરંતુ માગી ગીતે
 મુઝાયેલા લાકડા સાથે ઘસવાથી જ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે,
 તેમ જે સત્યગ્રોધકના ઢામવિકાર શાત ન થયા હોય, તે
 જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત કરી શકે નહીં એ ખ્યાલથી ગૌતમે કઠોર

પરંપરા શરૂ કરીને ધ્યાનસમાધિની વિવિધ પાયરી-
યાસ આરંભ્યો, અને લયંકર તપશ્ચર્યાઓથી દેહ-
દંડ આચરવા માંડ્યો. એ બધાને કારણે આવેલી શારીરિક
નબળાઈને પરિણામે માત્ર માનસિક ખેદ જ વધતો ચાલ્યો.
કઠોર તપશ્ચર્યાના આ સમય દરમ્યાન તે ઘણી વાર મૃત્યુની
લગોલગ જ જઈ પહોંચ્યા; તોપણ તેમને જીવનના કાંચડાને
કાંઈ ઉકેલ નજરે પડતો લાગ્યો નહીં. પરિણામે તેમને
ખાતરી થઈ કે, આવી કઠોર તપશ્ચર્યાઓથી જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત
થવાનો નથી; તેને માટે બીજો કાંઈ રસ્તો જ માટે વિચારી
કાઢવો જોઈએ. તે વખતે તેમને યાદ આવ્યું કે, પોતે
જીવંતીમાં હતા, ત્યારે તેમને એક વાર, કેવો ગૂઢ ધ્યાનાનુભવ
થયો હતો. તેમણે હવે તે માર્ગ આગળ ચાલી જોવાનો
પ્રયત્ન કર્યો.

હંતકથા આપણને કહે છે કે, આ કટોકટીને વખતે,

ગૌતમ ઉપર, માર્ગશ્રદ્ધ કરનાર મારદેવે^૧

માર-બુદ્ધ

હુમલો કર્યો, અને તમામ પ્રકારનાં ભયો

તથા લાલચો બતાવીને તેમને તેમના નિશ્ચયમાંથી ચળાવવા
પ્રયત્ન કર્યો. એ કથાથી એવું સૂચિત થાય છે કે, ગૌતમનું
આંતર જીવન અરુબલિત તથા એકધારું નહોતું, અને પોતાની

૧ સાક્ષાત્કારના માર્ગેથી વલચાવીને ચળાવનારા તે દેવની દશ
પ્રકારની સેના આ પ્રમાણે ગણાવવામાં આવી છે — દામોપકોમ, અરતિ
(અસંતોષ), બૂખ-વરસ, વૃષ્ટા, આળસ, બીતિ, કુસંક, અભિમાન,
લાભ-સંકાર-પૂન, અને ખોટું રસ્તે મેળવેલી કીર્તિ (જેને લીધે માણસ
આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે તે) — સુત્તનિપાત, પધાનસુત — ૧૫૦.

નવી સાધનાઓ અજમાવી જોવા એક પ્રકારના વિકટ આંતરિક યુદ્ધ વડે જ તે જૂની પ્રણાલિમાંથી છૂટી ગઈ હતા.

તેમણે પોતાનાં ધ્યાનચિંતન ચાતુ રાખ્યાં, ધીમે ધીમે જોષપ્રાપ્તિ ધ્યાનની આરે પાયરીઓ વટાવી, અને અંતે નિર્મળ શાંતિ અને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરી. તેમણે જોયું કે, આખું વિશ્વ એક નિયમબદ્ધ તંત્ર છે. તેની હેઠળ સુખી કે દુઃખી, મહાચારી કે દુરાચારી એવાં પ્રાણીઓ આમ તેમ મથતાં ખદબદા કરે છે; અને સતત એક યોનિમાંથી નીકળી બીજી યોનિમાં દાખલ થયે જાય છે. રાત્રીના છેલ્લા પ્રહર 'હું' ત્યાં થઈ, વીર્ય અને સ્મૃતિયુક્ત થઈને બેઠો હોયો એવામાં.....અજ્ઞાન નાશ પામ્યું અને જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટ થયો. ગીતમે હવે જોધિ અથવા જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રાપ્ત કર્યો, અને તે બુદ્ધ એટલે કે જ્ઞાની થયા."

પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ ધર્મજ્ઞાનનો જોધ જગતના વિપરી લોકોને કરવાનો પ્રયત્ન કરવો કે નહીં, એ વિષે બુદ્ધ ગડબાંજ કર્યા કરતા હતા, ત્યારે બ્રહ્મદેવે આવી, લોકોને ધર્મોપદેશ આપવાની તેમને વિનંતિ કરી, એવી કથા બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથોમાં છે. તેનો અર્થ કદાચ એ હોય કે, પોતે જાણેલો ધર્મ લોકો સમજી શકશે કે નહીં, એની ચર્ચા તે પોતાના મન સાથે

૧. વેગાખી પૂર્ણિમાની રાત્રી.—અનુ૭.

૨. 'બુદ્ધ' એ નામ 'કાઈન્ટ' અથવા 'મેસિયાહ' (ઈશ્વરનો અભિષિક્ત) ની પેઠે એક વિશેષજ્ઞ જેવું જ છે. માત્ર તે નામ એક વ્યક્તિ પર જ મર્યાદિત નથી. જે સ્થળે બુદ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે સ્થળે બુદ્ધ-ન્યાયામાં આજે મહાજોધિ મંદિર આવેલું છે.

કરતા હતા, તે વળતે તેમને જીવનમાથી ખસી ન જવા માટે, કંઈક અંશે સોંકેટીસને સંભળાતા અવાજને^૧ મળતી ચેતવણી મળી હોય તે ગડભાજમાથી છેવટે યુદ્ધે નક્કી કર્યું કે, “અમગ્ધનો દરવાજો ઉઘાડો મૂકે છું, જેમને જાન હોય તે સાંભળે, અને શ્રદ્ધા કરે” આમ તેમણે ધર્મચક્ર પ્રવર્તાવવાનું પોતાનું કામ શરૂ કર્યું.

તે માત્ર બીજાને ઉપદેશ આપતા નહોતા, એમ કરવું એ તો મહેવી વાત છે પરંતુ જે જાતનું ધર્મચક્રપ્રવર્તન જીવન જીવવાનું તે બીજાઓને કહેતા, તેણે જીવન પોતે જ જીવતા હતા હવે તેમણે ગરીબાઈ અને દોષોનો અણગમો તથા વિરોધના જોખમથી ભરેલું એણે એક ધર્મપ્રવર્તક લિહુનું જીવન આરંભ્યું સૌથી પ્રથમ તેમણે, પોતાના તપસ્વીઓના વર્ષો દરમિયાન પોતાની માથે રહેનાર, અને પોતાની સંભાળ રાખનાર પાત્ર તપસ્વીઓને પોતાના ધર્મમાર્ગમા આજ્ઞા, અને એ ગીતે વારાણસી પાસે ત્રિપ્રત્નતમા આવેલા મુગધનમા, ‘જ્યાં તપસ્વીઓ ઉતારો કંઈ શકતા, અને પ્રાણીઓનો વધ ઠરવાની મનાઈ હતી’ ત્યાં, એટલે અત્યારના સારનાથમા, પોતાનો પ્રથમ ધર્મોપદેશ આપ્યો.

પછી તો શિષ્યો ટોળાખંધ આવવા લાગ્યા, અને ત્રણ મહિનાને અંતે તેમની સંખ્યા સાઠ જેટલી થઈ પછીના

૧ નાનપણથી સોંકેટીન ઝડક અ માનુષી અવાજ સાંભળતો તે અવાજ તેને માર્ગ કામથી નુશ્સાન થવાનું હોય તો ચેતવતો જુઓ પુસ્તકને અંતે આ પાન ઉપરની નોંધ

૨ આપાદી પૂર્ણિમાના અરસામા — અનુ૦

ઇવનમાં બધાં પર્યટનોમાં છેવટ સુધી સાથે રહેનાર તેમનો પ્રિય શિષ્ય આનંદ પણ તે સાઠમાં આવી ગયો હતો. આતુ-માંસને અંતે બુદ્ધે તે સાઠેને કહ્યું :—‘લગ્નો, અને બહુલોકના હિત માટે, અનેકોના મુખ માટે, લોકો ઉપર અનુકંપા ધરીને તથા દેવો અને મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે આરેદિશામાં વિચરો : એક માર્ગે બે જગ્યા નહીં. આરંભમાં કલ્યાણપ્રદ, મધ્યમાં કલ્યાણપ્રદ, અને અંતમાં કલ્યાણપ્રદ એવા આ ધર્મમાર્ગનો સૌને શબ્દ અને અર્થથી ઉપદેશ કરો, તથા તેમને દેવસ, પરિપૂર્ણ અને શુદ્ધ એવું પ્રદર્શવ્ય’^૧ શીખવો.

બુદ્ધ પોતે પણ ૪૫ વર્ષ સુધી ફર ફર વિચર્યા હતા; અને તે દરમિયાન તેમણે અનેક શિષ્યો કયાં હતા. ગ્રાહણો અને શ્રમણો, તપસ્વીઓ અને આંડાળો, કુલીન સ્ત્રીઓ અને પસ્તાવો કરનાર પાપીઓ, એમ અનેક સ્ત્રી-પુરુષો તેમના સંઘમાં ભેડાયાં. બુદ્ધની પ્રવૃત્તિનો મોટો ભાગ શિષ્યોને જ્ઞાનોપદેશ આપવામાં અને સંઘની વ્યવસ્થા પાછળ રોકાતો.

આપણા જમાનાથી ભેદીએ તો બુદ્ધ એક બુદ્ધિપરાયણ હપદેશની વિશિષ્ટતા પુરુષ હતા એમ લાગે. આપણે તેમના સંવાદો વાંચીએ છીએ, ત્યારે કોઈ પણ બાબતને આમાની બુદ્ધિમાં ઉતારવાની તેમની ચીવટ ઝટ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. તેમના આર્યઅણંગિક માર્ગમાં પણ તેમણે પ્રથમ સ્થાન સમ્યક્ દષ્ટિ એટલે સાચી સમજને આપ્યું

૧. ‘પ્રદર્શવ્ય’ એટલે પ્રદર્શનિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવા માટેની ‘ચર્યા’; અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ.—અનુ.

જાનવબ્દત અને તેના અંતિમ લક્ષ્ય જાળવતની સાચી સમજની આડે આવતાં બધાં યુદ્ધિનાં બળાં દૂર કરવા તે ખાસ પ્રયત્ન કરે છે. પૂર્ણજ્ઞાની હોવાનો દેખાવ કરતા શ્રોતાઓને પ્રશ્નો પૂછીને તેમના પૂર્ણજ્ઞાની હોવાના દાવાનો હકીકત સાથે મેળ ખવરાવવા તે યત્નકાર કરે છે. તે જમાનામાં અનેક લોકો પોતાને ઇશ્વરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોવાનો તથા તેને કારણે તે છે કે નહીં એટલું જ નહીં, પણ તે શું વિચારે છે, શું ઇચ્છે છે, અને શું કરે છે, તે ખાતરીપૂર્વક કહી બતાવવાનો દાવો કરતા. યુદ્ધ તેમાંના ઘણાને માત્ર આધ્યાત્મિકતાનો ડાળ કરનારા તરીકે ઉઘાડા પાડે છે. (તેવિજ્ઞસુત્રમાં યુદ્ધ જણાવે છે કે, બ્રહ્મદેવને નજરે કદી જોયા વિના બ્રાહ્મણો તેમની સાથે સાયુજ્ય મેળવવાના માર્ગો વિષે વાદવિવાદ કરે છે. તેઓ પેલા પ્રેમી જેવા છે કે જેને પોતાની પ્રિયતમા કેણુ છે તેની જ ખબર નથી; કે મહેલની સીડી ચઢનારા પેલા માણસ જેવા છે, કે જેને કયા મહેલ ઉપર જવા પોતે યગધિયાં બાંધે છે, તેની ખબર નથી; કે છલાછલ ભરેલી નદીને સામે પાર જવા ઇચ્છનારા માણસ જેવા છે કે, જે સામા કિનારાને જ આ તરફ આવવા આજીજી કરતો હોય છે.^૧ આપણામાં પણ ઘણા ધાર્મિક ભાવના કે વૃત્તિવાળા હોય છે; પરંતુ પોતાની ભાવનાનો વિષય શો હોય છે, તે ચોક્કસ નથી જાણતા. યુદ્ધ તે બ્રાહ્મણોને બ્રહ્મવિહારનું એટલે કે બ્રહ્મદેવની સાથે રહીને વિહરવાનું સાયુ રહસ્ય સમજાવે છે; અને કહે છે કે, તે તો ચિત્તની એવી સ્વસ્થતાનું નામ છે, કે જેમાં વેર અને દ્રેષ્ટી

મદંતર મુક્ત એવી મૈત્રી સર્વ પ્રાણીઓ માટે પ્રવર્ત
છે. જોકે, તે આર્યઅપ્રાણિક માર્ગથી પ્રાપ્ત થતું નિર્વાણ તો
 નથી જ.

જુદા જુદા માર્ગપ્રવર્તકો જુદા જુદા માર્ગો રજૂ કરતા
 હોવાથી, તેમને જુદી તથા જીવનની એરણે
 કસી જોવાની, અને તે પ્રવર્તકો પ્રત્યેની
 (કેવળ) આદરજુદિથી પ્રેરણને કશું

વિવેકજુદિનો
 કપયોન

સ્વીકારી ન બેસવાની સલાહ જુદા પોતાના શિષ્યોને આપે છે.
 અને આ નિયમમાં તે પોતાની જાત માટે પણ અપવાદ
 કબ્બાતું કહેતા નથી. તે કહે છે—“હું જે કાંઈ કહું, તે
પર પરાથી માંભળ્યા કરો છો માટે તેને ખરું માનશો નહીં,
કે આપણી પૂર્વપર પરા એવી છે માટે ખરું માનશો નહીં,
‘એ એમ જ હશે’ એમ પણ ઉતાવળથી માની લેશો નહીં,
કે એ વસ્તુ આપણા ધર્મગ્રંથોમાં છે માટે પણ તેને ખરી
માનશો નહીં, તે વસ્તુ તમારી શ્રદ્ધાને અનુકૂળ છે માટે તેના
ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહીં, કે તમારા ગુરુએ કહેલું છે માટે
તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકશો નહીં.”^૧

પોતે એક મહાપુરુષ-જુદ-છે, એ પ્રતિષ્ઠાના ખ્યાલને
 તેમની વિવેકજુદિની આડે ન આવવા દેવા તે પોતાના શિષ્યોને
 દર્દીલરી વિનંતિ કરે છે. સારિપુત્રે એક વાર કહ્યું—“હે ભગવન!
 મારી એવી શ્રદ્ધા છે કે, મ જોધિજ્ઞાનની જાળતમા ભગવાનના
 જેવો બીજો દોષ શ્રમણ થયો નથી, થવાનો નથી, અને હાલમા
 છે પણ નહીં.”

બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, અલબત્ત, ભૂતકાળમા થઈ ગયેલા બધા બુદ્ધોને તો તે જાણ્યા જ છે ને ? ”

‘ના, ભગવન્ !’

‘તો હવે થનાર બધા બુદ્ધોને તુ જાણે છે ?’

‘ના, ભગવન્ !’

‘ઠઈ નહીં તોય તું મને તો બરાબર જાણે છે ને ?’

‘ના, ભગવન્ ! આપનો ગભીર સ્વભાવનો પણ મને પૂરા તાગ નથી ’

‘તો પછી, હે સારિપુત્ત, તુ આવડી મોટી વાત વિના શ કાએ શી રીતે ઉચ્ચારી શકે છે ?’

આમ બુદ્ધના ઉપદેશમા અઢ લેણુ કશું નથી પોતાની પામે ગૂઢ જ્ઞાન હોવાનો લેઓ દાવો કરે જતાનો વિગધ છે, તેમને તે વખોડી કાઢે છે ‘હે ભિમુઓ ! જૂણ જણુ ગુપ્તતા જાળવે છે, બુદ્ધવાપણું નહીં તે પણ કોણ ? શ્રીઓ ગુપ્તતા જાળવે છે, ખુ વાપણું નહીં, પુરોહિત-પૂજારી ગુપ્તતા જાળવે, ખુ વાપણું નહીં, અને પાળડી ધર્મપ્રચારકો ગુપ્તતા જાળવે છે, ખુ વાપણું નહીં પરંતુ તથાગતે પ્રરૂપેવો ધર્મ અને વિનય જગજાહેર છે, તેમા કશી ચૂંકતા નથી ” પોતાના નિર્વોજથી થોડા સમય અગાઉ આનંદને જવાબ આપતા તેમણે જણાવ્યું હતું “હે આનંદ ! અમુક વાતો જાહેર અને અમુક વાતો છાની, એવો ભેદ ગમ્યા વિના મેં

મારો ધર્મ ઉપદેશ્યો છે કારણકે, ધર્મની જાળતમા તથાગત
જી ગુરુકૃતી પોતાની પાને છાની રાખતા નથી ૧”

પોતાના ઘણા મવાદોમા બુદ્ધ પ્રશ્નકાગે સાથે ઝોઢીવત્તી
આત્મદીપ ણેો જાણે સોંકેડીમની પદ્ધતિધી ચર્ચા કરતા
હોય એમ જોવા મળે છે, અને એ રીતે,
જે પૂર્વપક્ષથી શરૂ કરીને વાત કરનાગઓ આત્મા હોય
તેનાથી જુદો પક્ષ સ્વીકારવા તરફ તેમને ખબર પણ ન પડે
તે રીતે ખેંચતા જાય છે આધ્યાત્મિક જાળતોમા જાતે તપાસ
કરી જોવાની જવાબદારી પોતાના શિષ્યો કુળાવી દે, એમ
તેમણે કહી થવા દીધું નથી જાણાવાજ્યને પ્રમાણ કરી લઈ,
તેઓએ સત્યની શોધ જાતે કરવાનું પડતું મૂક્યું ન જોઈએ
પોતે જ પોતાના માર્ગદર્શક દીવા જની ગડે, તથા પોતે જ
પોતાનું શરણ જની ગડે, તેવા સ્વાશ્રયી માણસો તેઓ જાનવા
જોઈએ “તમે આત્મદીપ ણેો, તમે આત્મવારણ ણેો,
તમે અનન્યશરણ ણેો, તમે ધર્મદીપ ણેો, ધર્મશરણ
ણેો”^૨ આપણા અતરાત્માનો અવાજ એ જ આપણું
મોઢામા મોઢું પ્રમાણ હોવો જોઈએ

જેને આપણે જડ સિદ્ધાંત કે જાણાવાજ્ય કહીએ તેણું
પરમતસદિષ્યતા બુદ્ધના ઉપદેશ્યોમા બહુ ઝોઢું છે તે
જમાનામા વિરલ, અને આજના જમાનામા
પણ મર્વસાધાગણ નહીં એવી દૃષ્ટિબિંદુની વિશાળતા ધારણ
કરનાગ હોઈ, બુદ્ધ સામા ટીકાકારને યૂગજાવી દેવા માગતા

૧ મહાપરિનિબ્બાન સુત્ત૦, -૩૨

૨ મહાપરિનિબ્બાન૦, -૩૩, ૩૫ પણ જુઓ

નથી. ખીજના અભિપ્રાયની અસહિષ્ણુતાને તે ધર્મનો મોટામા મોટો દુશ્મન માને છે એક વખત તે અબલટિકાના રાજા ગારકમા^૧ આવ્યા. ત્યાં તેમના કેટલાક શિષ્યો મુપ્રિય પ્રાદ્ધણે કરેલી ટીકાની બાબતમાં બળાપો કરતા હતા. તે પ્રાદ્ધણે બુદ્ધની, તેમણે ઉપદેશેલા ધર્મની, અને સ્થાપેલા ભિક્ષુસંઘની નિંદા કરી હતી, તથા અવજ્ઞાપૂર્વક આક્ષેપો કર્યા હતા. ગૌતમે તેમને કહ્યું - ‘હે ભિક્ષુઓ ! ખીજનો મારે વિષે, ધર્મ વિષે કે સંઘ વિષે અવજ્ઞાપૂર્વક બોલો, તેથી તમારે તેમની સામે શુશ્લો ન કરવો જોઈએ, કે તેમના પ્રત્યે બળાપો કે અપ્રીતિ ન કરવા જોઈએ કારણકે, તેમ કરશો તો તેનાથી તમને જ અતરાય થશે, એટલું જ નહીં, પણ તેમણે કરેલી ટીકામાં શું ખરું છે અને શું ખોટું છે, તે સમજવાને પણ તમે અસમર્થ બની જશો.’ તીવ્ર જ્ઞાનશોધનના કહેવાતા ૨૫૦૦ વર્ષ બાદ, આ વાક્યમાં પ્રગટ થતી જ્ઞાનપૂત ભાવનાને આજે પણ આપણે ટપી શક્યાનો દાવો ન કરી શકીએ ધર્મસિદ્ધાંતો આપણા પૂર્વગ્રંથોને ગમતા કે ન ગમતા હોય તેટલા માત્રથી જ તેઓ વધારે કે ઓછા સાચા બની જતા નથી ગમે તેવો વિચિત્ર લાગતો મત ભલે ને રહ્યો, ઠે ગમે તેટલી અતિમ હુદ્દની નાસ્તિકતા ભલે ને હોય, પણ બુદ્ધ તેના વિષે વિચાર કરતા કદી પાછા પડતા નહીં ઠે ખીતા નહીં તેમને ખાતરી હતી કે, તે જમાનામાં પ્રવર્તતા (જીવનદર્શન વિષયક) ગોટાળા અને અરાજકનો સામનો કરવાનો એકમાત્ર માર્ગ બધા

૧ ડા—જે રજો જુલુ ન્યાન જેમા મારે દિવને આધુ સન્યામી પણ ઉતારા કરી રાગે—૮૭૦

મતમતાંતરોની ધીરજથી ચાળવણી કરવી અને લોકોને ખુદ્દિ-
 શુદ્ધ પાયા ઉપર પોતાના જીવન રચવામા મદદ કરવી, એ જ
 છે. બીજાઓના અભિપ્રાયની અઘટિત અવગણના તે વળોડી
ઠાઠતા. તે કહેતા કે, 'એમ કરવું એ તો મોં ઊંચું કરી,
આકાશ મામે થકવા બગાળર છે, એ થકથી આકાશ તો મેલું
નથી જ થતું, પણ તે પાછું પડી, થકનારના શરીરને જ
ગદ કરે છે.'

કોઈ પ્રમ ગે ખુદ્દ શુભે થઈ ગયા હોય અથવા તેમના
 મોમાથી કંઠાર શબ્દ નીકળ્યો હોય એવું કદી બનતું નહી
 માનવજાત માટે તેમનામા અમાપ સહિષ્ણુતા હતી તે એમ
માનતા કે, જગતના લોકો દુષ્ટ નથી, પણ અજ્ઞાની છે, તથા
તેમની વર્તણૂક મતોપકારક ભલે ન હોય, પણ તેથી કરીને
બગવાબોર પણ નથી. એટલે પોતાની સામેના વિરોધનો
તે શાંતિથી અને વિશ્વાસપૂર્વક સામનો કરે છે. તે પોતાની
સ્વસ્થતા શુભાવી બેમતા નથી, ચિડાઈ જતા નથી કે કોષે
સળગી ઊઠતા નથી. તેમની વર્તણૂક થોડાક વ્યગ માથે
નપૂર્ણ વિવેક અને સદ્ભાવભરી હોય છે. એક વખત ભિક્ષાચર્યો
વખતે એક ઘેર ડોઈએ કડવા શબ્દોમા ગાળો ભાડીને તેમનો
તુરંતકાર કર્યો. ખુદ્દે જવાબમા તેને કહ્યું, 'હે મિત્ર! યાચકને
આપવા માટે કોઈ ગૃહસ્થ અન્ન ધરે, અને તે યાચક એ અન્ન
લેવાની ના પાડે, તો તે ડોની પાસે રહે વારુ?'

પેલા માણસે જવાબ આપ્યો, 'પેલા ગૃહસ્થ પાને જ
 ગહે વળી!'

“તો તમે મને આપેલી ગાળો અને જતાવેલો અસદ્ભાવ હું સ્વીકારવા ના પાડું, તો તે પાછાં તમને જ મળે, નહીં! માત્ર મારે એક મિત્ર ગુમાવવો પડ્યો, એટલી જોટ!”

કોઈને જળજળરીથી પોતાના માર્ગમાં લાવવો એ વસ્તુ તેમને અબજાબી જ હતી. તેમના ધર્મને પાપો આચાર છે, માન્યતા નહીં મનુષ્યોમાં તે એક પ્રકારનો પ્રકૃતિ-સ્વભાવ કે શીલ જિભું કરવા ઇચ્છતા. આપણે દુઃખી છીએ તેનું કારણ આપણી અવિદ્યામૂલક વાસનાઓ છે. આપણી જાતને મુખી કરવી હોય તો આપણે આપણો હૃદયપલટો કરવો જોઈએ અને સમ્યગ્દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આપણે જો અકુશળ વિચારોને ઢળાવી, કુશળ વિચારો ધારણ કરીએ, તો આપણું અકુશળ તથા દુઃખી ચિત્ત બદલાઈને કુશળ તથા સુખી બને. ધર્મતત્ત્વ કે સિદ્ધાંતની માન્યતામાં ફેરફાર કરાવવા સાથે તેમને નિમ્નજાત નથી. તે એક પ્રાદાણની યજ્ઞવેદિ પાસે એમીને, તેની યજ્ઞ-પૂજાને વખોડી કાઢ્યા વિના, સાચી યજ્ઞપૂજા બાળત તેને ઉપદેશ આપે છે. ત્યારે જૈન શ્રાવક સિંહ સેનાપતિ બુદ્ધનો અનુયાયી થાય છે, ત્યારે પણ બુદ્ધ તેને લિક્ષા માટે ઘેર આવેલા જૈન નિર્જીથોને પહેલાની માફક જ લિક્ષા આપવાનો આદેશ કરે છે.^૧ અસાધારણ મૃદુતાથી એ પોતાનો અભિપ્રાય રજૂ કરે છે, અને બાકીનું બધું પછી સત્યમાં પોતામાં પ્રતીતિ કરાવવાની રહેલી શક્તિને ભરોસે છોડી દે છે.

૧. ‘મગ્ગિમ’ ૦ ૭૫

૨. મહાવગ્ગ ૬ ૩૧-૩૨

એ મહાન ધર્મ-વીરને સંઘવ્યવસ્થાની નજીવી જાણતો

ઉપર વારંવાર નિર્ણયો આપવા પડતા. સંઘ
સંઘવ્યવસ્થા સ્થાપવો એટલે જ જગત સાથે સમાધાની

કરવી અને સમાજની આવશ્યકતાઓને નમતું જોખવું; જેઓ
સમાજના સામાન્ય જીવનમાં સુખે ગોઠવાઈ શકતા નથી,
તેવાઓને આશ્રયસ્થાન પૂરું પાડવું. તેમના સંઘમાં અનેક
પંચાતો ઊભી થતી. બુદ્ધના પૂર્વજીવનના સાળા દેવદત્તે
બુદ્ધની જગ્યાએ લિહુસંઘના નાયક બનવા બુદ્ધનું ખૂન કરાવવા
સુધીનું કાવતરું કર્યું, પણ તેને માફી જણવામાં આવી. એક
પ્રસંગે બુદ્ધે કોઈ લિહુને રોગથી આડા થઈ જતાં વિદ્યામાં
આજોડતો જોયો. તેમણે તેને તરત ધોઈ નાખ્યો, તથા પોતાના
સાથીદાર આનંદની મદદથી તેની પથારી જદલી નાખી. પછી
તેમણે લિહુઓને કહ્યું : ‘ હે લિહુઓ ! જે કોઈ મારી સારવાર
કરવા ઇચ્છતા હોય, તેમણે આ માંઢાની સારવાર કરવી. ’

(બુદ્ધના સંઘમાં જાતિભેદ નહોતો. ‘ હે લિહુઓ ! જેમ

જાતિભેદ ગંગા, યમુના, અગિરવતી, સરભૂ અને મહી
જેવી મોટી-નદીઓ પણ મહાસાગરમાં જઈ

મળ્યા પછી, પોતાનાં પૂર્વ નામ અને ગોત્ર ખોઈ, મહાસાગર
એવા એક નામે ઓળખાય છે; તેમ ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય
અને શૂદ્ર—એ ચાર જાતિઓ પણ અગારાવસ્થામાંથી નીકળી
બુદ્ધે ઉપદેશેલા ધર્મ અને વિનયમાં પ્રવર્જિત થાય છે, ત્યારે
તેઓ પોતાનાં પૂર્વનાં નામ અને ગોત્ર ખોઈને લિહુ તરીકે
જ ઓળખાય છે. ’^૧)

બુદ્ધના વખતમાં સ્ત્રીઓ જોડણમાં રજાતી નહોતી, અને

સ્ત્રીઓ બુદ્ધ માનતા કે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષોની પેઠે જ

નિર્વાણમાર્ગમાં પ્રવેશ કરી, નિર્વાણનો માફાતકાર કરી શકે છે. તેમના જીવનના છેલ્લા વર્ષમાં તેમણે આમપાલી ગુણકાને ઘેર ભોજન સ્વીકાર્યું હતું. છતાં સ્ત્રીઓને પોતાના ધર્મવિનયમાં પ્રવ્રજ્યા આપવાની પરવાનગી આપતાં બુદ્ધ સારીપેઠ ખચકાયા હતા.

‘ભગવન્ ! સ્ત્રીઓ સાથે અમારે કેમ વર્તવું ?’

‘હે આનંદ ! જોને ત્યાં સુધી તેમનું દર્શન કરવું નહીં.’

‘પણ હે ભગવન્ ! તેમનું દર્શન કરવાનો પ્રસંગ જ આવે, તો શું કરવું ?’

‘આનંદ ! એવે પ્રસંગે એમની સાથે બોલવું નહીં.’

‘પણ ભગવન્ ! સંભાષણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો જ, તો શું કરવું ?’

‘આનંદ ! એવે પ્રસંગે સ્મૃતિ જાગ્રત રાખવી.’

આનંદમાં સ્ત્રીસન્માનની વૃત્તિ વધારે હતી; તેણે સ્ત્રીઓને

यथा नयः स्यन्दमाना समुद्रस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

૨-૨-૮

‘જેવી રીતે નદીઓ વહેતી વહેતી સમુદ્રમાં પોતાના નામરૂપ તજીને અગ્ત પામી જાય છે, તેવી રીતે નામરૂપમાંથી વિમુક્ત જાનેલા જ્ઞાની પરથી પર એવા દિવ્ય પુરુષમાં એકરૂપ બની જાય છે.’

સઘમાં દાખલ કરવા માટે બુદ્ધ આગળ જોરદાર વકીલાત કરી, અને છેવટે બુદ્ધની પરવાનગી મેળવી. એ વસ્તુ અલબત્ત યોગ્ય હતી, પણ પરિણામની દૃષ્ટિએ કદાચ ઠીક ન હતી. બુદ્ધે તરત જ આનંદને જણાવ્યું:—

“હે આનંદ! જો સ્ત્રીને આ ધર્મવિનયમાં પ્રવ્રજ્યા મળી ન હોત, તો આ ધર્મ એક હજાર વર્ષ ટકત. પણ હવે આ સદ્ધર્મ પાંચસો જ વર્ષ ટકશે.”^૧

સ્ત્રીને પ્રવ્રજ્યા લેતા પહેલાં તેનાં સગાંવહાલાંની પરવાનગી આવશ્યક ગણાતી; પરંતુ એક નિયમ તરીકે તો, પુરુષ તે જાખતમાં સ્વતંત્ર ગણાતો. એકે, સઘના નિયમે છેવટના ન જ હતા. બુદ્ધે કહી રાખ્યું હતું કે, ‘હું ન હોઉં ત્યારે સઘ ઇચ્છે તો બધા નાના તથા ઓછી અગત્યના નિયમોને [સુદ્ધાનુસુદ્ધાનિ સિમ્લાપદાનિ] રદ કરી શકે છે, અથવા તેમાં ફેરફાર કરી શકે છે.’

તેમના પરિનિર્વાણની કથા મહાપરિનિબ્બાન મુક્તમા
 ભાવોદ્રેક સાથે પરંતુ સાદાધર્મી કહેલી છે.
 પરિનિર્વાણ અવિરત પ્રવૃત્તિ અને પ્રવાસનો ધસારો
 ઉઠાવતાં ઉઠાવતાં બુદ્ધ ૮૦ વર્ષના થયા હતા. બનારસથી
૧૨૦ માઈલ ઉત્તર-પૂર્વમાં આવેલા કુસિનગર નામના નાના
 શહેરની પાસે આવેલા એક ગામડામાં તે પરિનિર્વાણ પામ્યા.
 સોકેટીસ અને જીસસનાં શહીદીબરો મૃત્યુની તુલનામાં બુદ્ધનું
 શાંત મૃત્યુ જુદું તરી આવે છે. તે ત્રણે જણે ભિન્ન ભિન્ન

પ્રમાણમાં પોતાના જમાનાની પરંપરાગત શ્રદ્ધાઓને તોડી પાડી હતી. વસ્તુતાએ સૌકેદીસે આધેન્મના રાજમાન્ય ધર્મનો^૧ કે હમમે ચહુદી ધર્મનો વિરોધ કયો હતો તેના કરતાં બુદ્ધે વેદપરંપરાનો કે તેના ક્રિયાકાંડોનો વધુ તીવ્રતાથી વિરોધ કયો હતો; અને છતાં તે ૮૦ વર્ષ યુધી જીવી શક્યા, મોટી સંખ્યામાં શિષ્યો ભેગા કરી શક્યા, અને પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન જ એક ધર્મમંથ સ્થાપી શક્યા. ધર્મની સામે બળવાખોરી પ્રત્યેના વર્તનમાં આ જે મહિધ્વુતાનો ભેદ છે, તે કદાચ હિંદુસ્તાનની વિશિષ્ટ ધર્મવૃત્તિને આભારી છે.

૧ એનોફોન મ્હે છે કે, ‘સૌકેદીસ ધાણી વાર ઘેર કે મહેરના જહેર યજ્ઞકુટમાં બલિદાન આપતો હતો’ (‘મેમોરેબિલિયા’ ૧-૧-૨) ખેટોના જણાવ્યા પ્રમાણે સૌકેદીસના છેલ્લા શબ્દો આ હતા “કીટા, એન્સેપીયસ મારી પામે બલિદાનનો એક કુકડો માને છે, હુ યાદ રાખી માનુ તે દેવુ ભરપાઈ સ્વીચ ?” [કીટા ૧૧૮]

આર્ય સત્યો અને આર્ય માર્ગ

પ્રથમ ધર્મોપદેશ
 બુદ્ધનો પ્રથમ ધર્મોપદેશ તેમના મૂળ શબ્દોમાં સચવાઈ રહેલો આજે આપણને મળે છે.^૧ તે શબ્દો તથા વિચારો બુદ્ધના પોતાના જ છે, એ ખાળતમાં અવિશ્વાસ કરવાની જરૂર નથી. તેમાંનું નિરૂપણ તદ્દન સીધુંસાદું છે. સુસુક્ષ્મોએ કામોપલોગ અને દેહદંડ એવા બે છેડાઓ તરફ જવાને બદલે મધ્યમ માર્ગ અતુસરવો, એવું જણાવી, દુઃખ, દુઃખનો ઉદય, દુઃખનો નિરોધ, અને તે સાધવાનો માર્ગ—એ ચાર સત્યો તે આ પ્રમાણે રજૂ કરે છે:—

૧. “જન્મ દુઃખકારક છે, જરા દુઃખકારક છે, વ્યાધિ દુઃખકારક છે, મરણ દુઃખકારક છે
 પ્રથમ આર્ય સત્ય : દુઃખ
 અપ્રિય વસ્તુઓનો સમાગમ અને પ્રિય વસ્તુનો વિયોગ પણ દુઃખકારક છે, તથા ઇચ્છેલી વસ્તુ ન મળવાથી પણ દુઃખ થાય છે.”

૧. પાલિ ત્રિપિટકનો અભ્યાસ કરતા આપણને જણાય છે કે, ચાર આર્ય સત્યો, અને આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ વિષેનો વારાણસીવાળો ઉપદેશ, મહાપરિનિબ્બાન સુત્તના કેટલાક સંભાષણો, તેમજ ધર્મપદ, ઉદાન અને ઇતિવુત્તકમાં ‘બુદ્ધવચન’ તરીકે આપ્યા આવેલા કેટલાક શ્લોકો અને દુવકાઓ, એ બધાનું મૂળ, બુદ્ધ પોતે જ હશે, એમ માની શકાય, મારણદે, નેપાવના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અને તિમેટન તથા ચીની સાપાતરોમાં એ ભાગ સમાવર્યે જ મળી આવે છે.

જન્મ અને મૃત્યુ, શોક અને પ્રેમ, એ માર્વાર્ભીમ હેઠીડતો છે એ ઘટનાઓ જીવનમા કયાક ગહેલી વિમગતતા કે અણુ ગેળની સૂચક છે માણુમના હુ.જશોક તથા તેના આધ્યાત્મિક જાગનુ નિદાન કરશે તો તેના મૂળમા ઢોઈ ને ઢોઈ આડપે અથડામણુ અથવા વિસવાદ જ ગહેલા જોવા મળશે. અનિત્ય અને ક્ષણિક એવા આ સમારનુ એ વ્યાપક લક્ષણુ છે, તેમાથી છૂટવાનો ઉપાય શક્ય હોવો જોઈએ અને તે જોળી કાઢવો જોઈએ

૨ દરેક બાળતને કારણુ હોય છે, અને તે પાછી નવુ

કાર્ય ઉત્પન્ન કરતી હોય છે આ કાર્ય
 બીજુ આર્ય સત્ય
 ૮ ખનુ મૂળ કારણુનો સાદો નિયમ દેવો મનુષ્યો,
 આકાશ પાતાળ એમ આખા વિશ્વમા
 સર્વત્ર પ્રવર્તે છે એ નિયમ અનત આકાશમા પથરાયેલા,
 તથા ઝગઝગાટ કરતા ગ્રહમડળો અને વૃદ્ધિ વિનાશના
 પરિવર્તનોની અનત હારમાળવાળા બાહ્ય વિશ્વમા જ પ્રવર્તે
 છે એમ નથી, પરંતુ માનવજીવનની અને ઇતિહાસની
 બીનાઓને પણ લાગુ પડે છે આપણે જો હુ ખનુ કારણુ શોધી
 કાઢી શકીએ અને તેને દૂર કરીએ, તો હુ.જ પોતે પણ દૂર
 થઈ જાય હુ ખનુ કારણુ તૃષ્ણા-અર્થાત કામદોગ અને
 જીવિત માટેની તૃષ્ણા છે.

આ સત્યને પછી બાર અકોડાવાળી કારણુપરપરાની
 સાકળમાં વિકસાવવામા આવ્યું છે ૧

૧ અવિદ્યાથી સંસ્કાર (પ્રવૃત્તિ) સ્વપ્નથી વિજ્ઞાન (જાણવાપણું)
 વિજ્ઞાનથી નામરૂ ૧ નામરૂપથી [પદાવતન (મન અને યાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો),

અવિદ્યા અને તૃષ્ણા એ ટોડ જાળવના વિચાર અને આચાર લેવા બે પાસા છે, તે બે એ ગીતે પરસ્પર મળવાયેલી વસ્તુઓ છે અવિદ્યા જનમની એ જીવન માથેના ભગાણનું— તેની જીવત અખડતામા પડેલા વિગેઢનું પ્રતીક છે તથા જગતના સુમેળ મામે જાળવા ઉપે, પોતાની જાતને અવગ પાડવાઉપે, તથા અતિરાયતાભરી વૈયક્તિકતાઉપે તે વ્યક્ત થાય છે આમ જીવાત્માને મતાપતી તૃષ્ણાઓ અને કામનાઓ ઊભી થાય છે, તેઓ તેને સાઠજોમા જડડી લઈ, એવી તો પરાધીન દશાએ પહોચાડે છે, કે જેમાથી જીવવાના પછી તે વ્યર્થ દ્વાદ્ધા મારે છે તે અવિદ્યાનો નાશ સજોધથી અને તૃષ્ણાનો નિરોધ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગથી થાય છે ^૧

પૂર્વગ્રહોમાથી મુક્તિ એ સાપેક્ષ વસ્તુ છે, અને બુદ્ધ પણ

પોતે મર્વ પ્રકારના પૂર્વગ્રહોથી સદતર મુક્ત

ક્રમ અને પુનર્જન્મ
વિષે માન્યતા

હતા એવો દાવો ન કરી શકે ઈર્મ અને

પુનર્જન્મની જાળતને તે સ્વયંસિદ્ધ તરીકે

પ્રજાયતનથી] અપમ (ઉદ્વિધવિધસયોમ) અપમ થી વેદના (સુખ હુ ખ હરેમા એ ત્રણ અવસ્થા) વેદનાથી તૃષ્ણા તૃષ્ણાથી ઉપાદાન (લોખ) ઉપાદાનથી ભવ (ક્રમ) ભવથી જન્મ અને જન્મથી જરા મરણ—શોભ—પરિદેવન હુ ખ—દોમનમ્ય ઉપાયાસ જુદે જુદે સ્થળે આ સાકળના ક્રમમા ફેર છે

૧ સરખાવો ટોપનિષદ ૩ ૬ ૧૪ — જ્યાર તેના હૃદયમા સ્થિત બધા કામો ટળી જાય છે ત્યારે મત્ય માણસ અગર જને છે અને આ જગતમા જ પ્રવેશવું અનુભવે ॥ સરખાવો ધર્મપદ (૨૧૧) — 'રાગ સમાન અગ્નિ નથી દેવ સમાન ઓ (ગ્રાહ) નથી મોહ સમાન જળ નથી અને તૃષ્ણા સમાન પૂર નથી

સ્વીકારી લે છે. માણસ જેવાં કર્મ કરે છે, તેવો તે જાને છે. આપણે નિરંતર પોતાનું સારું અથવા નરસું નૈતિક ઘડતર કરતા હોઈએ છીએ. આપણો દરેક વિચાર, દરેક લાગણી, અને દરેક સંકેશ આપણા વ્યક્તિગત વિકાસમાં કંઈ ને કંઈ ફાળો નોંધાવતાં જાય છે. એ રીતે માનવજાત સતત પોતાનું ઘડતર પોતે કર્યા કરતી હોય છે. આજે નજરે ન પડતા એવા ભૂતકાળના વિચારો અને કૃત્યોએ જ ખરેખર આપણા જગતની આજની વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી હોય છે. બુદ્ધ જીવનને અનંત એવા યત્નના નિયમમાં રહીને પ્રવર્તતું માને છે. આપણે આપણાં કૃત્યોનાં પરિણામોમાંથી કદી છટકી શકીએ તેમ નથી. દરેક જાતનું દુઃખ, રોગ અને હાનિ, નિષ્ફળતા અને નિરાશા, પ્રેમ અને હતાશાના જખમો—એ બધાની પાછળ નૈતિક રહસ્ય રહેલું હોય છે, અને નૈતિક કાર્યકારણના નિયમ હેઠળ જ તે બધું નિયત થયું હોય છે. નયાં સ્વાર્થમય જીવનની સભા જેમ લોગવવી પડે છે, તેમ આપણે ગાળેલું પરોપકારમય જીવન આંતરિક શાંતિરૂપે ફળે છે. આપણે જે કાંઈ કર્યું છે, તે આપણને આંખોમાં આંગળી ખોસીને જતાવી આપવામાં આવશે, તથા ઈજેક્ટીલના^૨ સૂચક શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘આપણે કરેલા ચુનાઓ માટે આપણે આપણી જાતને ધિક્કારીશું’—એવી બુદ્ધને આંતરિક પ્રતીતિ છે. તે કહે છે, ‘મારું કર્મ એ મારી મિલકત છે; મારું કર્મ એ

૧ ‘જગત’ એટલે વિશ્વના મૂળમાં રહેલી નૈતિક તેમજ ભૌતિક નિયમની વ્યવસ્થા અને લગની વિગતે ચર્ચા પાશ્વમાં પ્રકરણમાં આગળ છે.—અનુ૦.

૨ જુઓ, આ પુસ્તકને અ તે આ પાન માટિની નોંધ.

મારો વારસો છે; મારું કર્મ એ મને ઢાળનારું બીજું છે; L
કર્મ એ મારી વતિ છે; અને મારું કર્મ એ મારું શરણ છે.'

આ પ્રમાણે કર્મના નિયમનું માત્રાજન્ય સ્વીકારવાનું એક સુપરિણામ એ આવે છે કે, તેનાથી કાયમી નરકવાસની કારમી કલ્પનાઓ^૧ આપોઆપ દૂર થઈ જાય છે. કારણકે કોઈ પણ યાતનાની ભૂમિકા શાશ્વત નથી. સ્વર્ગ અને નરક સાન્ત અને અનિત્ય વસ્તુઓ જ છે. (તેમનાં સુખદુઃખ ભલે ને ગમે તેટલાં તીવ્ર તથા લાંબાં હોય, તોપણ તેમનેય અંત છે, અને તે અંત ક્યારે અને કેવી રીતે લાવવો એ આપણા પોતાના હાથની વસ્તુ છે. આપણે આપણી કોઈ પણ પાશવિક વૃત્તિને નિર્મળતામાં પલટી નાખીએ, આપણા કોઈ પણ હલકટ હેતુને ફાવવા ન દઈએ, કે આપણી કોઈ પણ પામર નબળાઈને છતી લઈએ, એની જરૂર અસર થાય છે.

પરંતુ તેથી કરીને આપણે એમ માનતા થઈ જવાનું નથી કે, જગતમાં જે કંઈ ગરીબાઈ અને દુઃખ છે, તેની સાથે આપણે કંઈ લેવાદેવા નથી, દરેક જણ તેણે જેવું ક્યું હશે તેવું પામતો હશે, તથા એ બધા દુઃખશોકની જવાબદારી તેની પોતાની છે ! જો કોઈ માણસને એવું લાગે, તથા સમગ્ર જીવ-સૃષ્ટિની અરસપરસ ભ્રાતૃભાવની ઉચ્ચ ભાવના ન ઝીલવા જેટલું તેનું હૃદય કઠોર બની ગયું હોય, તો કર્મનો નિયમ પણ તેની

૧. ખ્રિસ્તી, જેન વગેરે ધર્મોમા અમુક જીવો કાયમને માટે શાપિત—
'અમૃત' છે, તેમનો દલી મોખ ન થઈ ગઈ એવી માન્યતા છે, તેનો બહા
ઉદ્દેશ છે.—બુદ્ધ

સાથે કઠોરતાથી વર્તશે, કારણ તેણે પોતે જ તેની દયા અને ક્ષમાના વાહકે બનવાનું નહાતું છે)

(બૌદ્ધ માન્યતા પ્રમાણે,) કર્મના નિયમનો અમલ કેઈ સાકાર ઈશ્વરની કબજગીરીને અધીન નથી એટલે ઈશ્વરી અન્યાયો કે તેની અવગણના મનસ્વિતાના મૂલવનારા ઓળા ઓળે તે માન્યતામા સ્થાન નથી

મનુષ્યપ્રાણી પાંચ વસ્તુનો અમાત્ર છે — (૧) સ્પર્શ

એટલે કે હલનચલનની શક્તિઓવાળું અને

ઇન્દ્રિયોના ગોલકોવાળું શરીર, (૨) સુખ

દુઃખ ઇત્યાદિ વેદનાઓ, (૩) દર્શન

અવળા પ્રાણ સ્વાદ અને સ્પર્શની સજ્ઞાઓ, જે જેમના વડે તે

બાહ્ય જગત સાથે વ્યવહાર કરે છે, (૪) ભૂતકાળમાથી જિભા

થયેલા અમુક બાબતોના ગમા અણુગમા કે અમુક જાતની

શક્તિઓ રૂપી સ્પર્શો, તે બધા પૂર્વજન્મમાથી મળેલા

સારા અથવા નરસા વારસારૂપ હોય છે, તથા નવા જન્મ

વખતે શરૂઆત કરવા માટે આશિષના બડોળ તરીકે ઠામ

દે છે, (૫) અને એ બધાને આવરી લેતું વિજ્ઞાન, કે જેમા

સ્થૂલ વિચારથી માડીને સૂક્ષ્મ ધ્યાન સુધીની બધી ચેતસિઃ

પ્રવૃત્તિઓ આવી જાય છે^૧

કેઈ પણ માણસનું આત્મ જીવન વિચારો, ડામનાઓ,

આસક્તિઓ અને વાસનાઓનું બનેલું હોય છે એ બધાને

૧ બૌદ્ધ પરિભાષામા આ પાંચને પચ્ચકક ધ્વે છે તેમના કઈ વિગતે વિવરણ માટે જુઓ પિઠ્ઠાપીઠનું પૂનર્લાઈ જૈન અયમાળા નું આચાર્ય ધર્માનંદ મેસ મીકૃત પુસ્તક બુદ્ધચરિત પૃ ૧૦૦-૧૧૧ અનુ૦

ધારણ કરી રાખનારુ ભૌતિક ખોળિયુ જ્યારે મરણસમયે^૧ નારા પામે છે, ત્યારે ગાફી રહેતા સૂક્ષ્મ મંસ્કારોથી નવી વ્યક્તિ ઊભી થાય છે. તે નવી વ્યક્તિ શરીરથી નહીં, તોય મનથી તો પેલા મરી ગયેલા મનુષ્ય માથે અખંડ રીતે સંબંધ હોય છે, અને તેણે પોતાની કચ્છીથી જેવી કમાણી કરી હોય છે, તે પ્રમાણે આને સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે. સંસારી પ્રાણીના ઘટક સ્કંધો નિરતર બદલાયા કરે છે, પણ જ્યાં મુખી તે બધાને ભેગા બોડી રાખનારી અને પુનર્જન્મ ઊભા કર્યા કરનારી શક્તિરૂપ વામના—અર્થાત્ અલગ અસ્તિત્વ માટેની ઇચ્છા, નિર્વાણ નથી પામી જતી, ત્યાં મુખી તે સ્કંધો કાયમને માટે વીખરાઈ જતા નથી.

જો કોઈ નિત્ય આત્મા જેવી વસ્તુ ન હોય, તો અનાત્માએ
 કરેલા કૃત્યો માટે કોને કૃણ ભોગવવા પડે
 અનાત્મા છે? ખુદ એ પ્રશ્નનો એવો જવાબ આપે
 છે કે, જે માણસ હજુ તૃષ્ણાના અધિપતિપણા હેઠળ છે, તેવો અજ્ઞાની, પોતાના ગુરુએ કહેલી વાતથી પાર દોડી જવાનો વિચાર કરી શકે ખરો? પ્રાચીન ગૌરવ શ્રેયોમા આ મુશ્કેલીનું કાંઈ નિરાકરણ આપેલું નથી, માત્ર પૂર્વજન્મ અને નવા જન્મ વચ્ચે માનસિક અખંડતા રહે છે, એટલું જણાવેલું છે.^૨

૧ સંયુત, ૩,૧૦૩ સત્તુમાસનમ્ અતિવાનિતત્ત્વમ્ મચ્છેય્ય ।
 આ પ્રશ્નની વિગતે અર્થા આગળ ૮૬૧ પ્રશ્નરજ્જુમાં આવશે —અનુ૦

૨ ગદ્યાનિદાનમુત્તમા, પુનર્જન્મ થતા પહેલાં માતાના નર્મમા, ચેતનાનુ અસ્તરણ (અનુક્રમ) થવાનો હટવેળ આવે છે પૂર્વજન્મ અને નવા

જે માણસ આત્માનું અને તેના પુનર્જન્મોનું સ્વરૂપ સમજે છે, તે માણસ કેઈ પણ એક જન્મને સ્વતંત્ર રીતે અતિ મહત્ત્વ નહીં આપે, જો કે ભવિષ્ય માટે તે જન્મનાં પરિણામો ગંભીર પણ હોઈ શકે છે.

૩ અવિધાને દૂર કરવા માટે કડક આચારની આવશ્યકતા

ત્રીજી આય સત્ય છે શીલ અને પ્રજ્ઞા એ બંને એકબીજા સાથે અતૂટ રીતે સંકળાયેલા છે પરંતુ કુખનિરોધનો ઉપાય ખુદ વિધિવિધાનો, આચારપ્રણાલિઓ, નિયમો અને ક્રિયાકાંડો નથી ઉપદેશતા ચિત્ત અને હૃદયને શુદ્ધ રાખવું, એ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે, અને એ વસ્તુ આપોઆપ સંકૃત્યો રૂપે જ પરિણમે ચિત્ત તેમજ કર્મની સ્પૃધા અને સાદી શુદ્ધતા એ જ તેમના ધર્મના પાયારૂપ છે પૂર્ણ જીવનને ખુદ ડોઈ દેવ કે બાહ્ય શક્તિઓ સાથેના કેઈ પ્રકારના સંબંધો ઉપર આધાર રાખતું કંપતા નથી, અને મનુષ્યને શીખવે છે કે, સારામા સારુ કે નરસામા નરમુ એવું જે કાંઈ તેને થઈ શકે, તે તેના પોતાના હાથની વાત છે આપણે તેમને વારંવાર એમ જ કહેતા સાક્ષીઓ છીએ કે, 'હે ભિમુઓ ! દુખનો અંત કરવા માટે શુદ્ધ બનો - આર્થ અધ્યાગિક માર્ગને અનુસરો !'

જન્મ વચ્ચે ચેતનાની અખત્તા રહે છે એમ તો પ્રતિપાદન કરવામા આવે જ દીઠામરોનો મતભેદ માત્ર એ પ્રશ્ન પરત્વે છે કે એ ચેતના માથે સિંગદેહ જેવું કાંઈ હોય છે કે નહીં દાખલા તરીકે ખુદ સાચી ચેતના સાથે એવું માથે ભૌતિકરૂપ હોવાની ના પાડે છે [મદ્ધાનિદાનમુચના આ ઉદ્ધેખની વિગતો માટે તુઓ પુસ્તકને અતે આ પાન ઉપરની નોંધ-અનુ]

એ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ પરિપૂર્ણ મિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટેની એક મીટી રચ્છ કરે છે. તેનું પહેલું પગથિયું સમ્યક્દષ્ટિ એટલે ચાર આર્ય મત્યોનું^૧ મમ્યક્ જ્ઞાન છે. આ મમ્યક્ જ્ઞાનને ઉપનિષદોના જ્ઞાન એટલે કે માશાત્કાર માથે ઢે, ભક્તિમાર્ગીઓની શ્રદ્ધા માથે ભેગવી દેવું ન જોઈએ. તોપણ ત્યાં મુધી આ મત્યોને માત્ર બુદ્ધિથી જ સમજી રાખ્યાં હોય, ત્યાં મુધી તેમનામાં જીવનપરિવર્તન બગ હોતું નથી. તે સત્યોને દગ્ધ માણને પોતાના અતરના ઊંડાણમાંથી પામવા જોઈએ તથા તેમની પ્રતીતિ કરવી જોઈએ. મમ્યક્ દષ્ટિ એટલે કે જાગી ઊઠવું - એતલું, અર્થાત્ જે માર્ગે જઈને અત્યાર મુધી પોતે પોતાનું મત્ય અને શ્રેય ગુમાવતા હોઈએ, તે માર્ગ ત્યાગી દેવો, અને યથાયોગ્ય સમજ (દષ્ટિ) પ્રાપ્ત કરવી. આ કાર્ક પોતાના અભિપ્રાયોની મામાન્ય ફેરણદલી નથી, પણ પોતાના સ્વભાવનો ધન-મૂળથી પલટો છે, કે જે આત્માના ઊંડાણ મુધી પહોચતો હોય છે, અને આપણને નૈષ્કર્મ્ય (એકાતવામ), પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવ (અવ્યાપાદ) અને અવિહિમાના સમ્યક્ સત્ય ૩પી ણીજ પગથિયે લઈ જાય છે^૨ સમ્યક્ સકલ્પ એટલે વિષયમુખોનો ત્યાગ કરવાનો,

૧. ડુખ, દુ જનું ધરણ, ડુ ખનો નિરોધ, અને તે માટેનો માર્ગ

૨. દીપ્ત ૧-૧૨૪ મજ્જિમ્મ ૪૧મા બુદ્ધ જણાવે છે, સત્પુરુષનો દંડ સ ૧૮૫ જરૂર સફળ થાય છે “તે કાર્ક ધર્મચારી તથા ન્યાય આચરણવાળો માણસ આસનોનો હાથ મ્દી, પ્રજ્ઞાવિમુક્તિ નામની ચિત્તની વિમુક્તિ હદ્દતોમ્મા જ પ્રાપ્ત કરવાનો સ કલ્પ મ્દે તો તે તેને માટે સમ્ય

ખીન્ન પ્રાણીઓ પ્રત્યે દ્વેષભાવનો ત્યાગ કરવાનો, તથા કોઈને ત્રાસ ન આપવાનો સકલ્પ ત્રીણ પગથિયુ સમ્યક્ વાચા છે સમ્યક્ વાચા એટલે અસત્ય (મૃધાવાદ) ન બોલવું, ચાડી (પિશુનવાચા) ન ખાવી, ગાળો (પરુષવાચા) ન ઉચ્ચારવી, અને નિર્ગ્થક (સલિન્ન) પ્રલાપ ન કરવો તે ચોથુ પગથિયુ તે સમ્યક્ કર્મ છે સમ્યક્ કર્મ એટલે પ્રાણઘાત ન કરવો, ચોગી (અહત્તાદાન) ન કરવી, અને કામ મિથ્યાચાર અર્થાત્ વ્યભિચાર ન કરવો તે પાચમુ પગથિયુ તે સમ્યક્ આર્જન અર્થાત્ ખરાબ માર્ગે આણવિડા ન કરવી, એ છે ખરાબ માર્ગો જેવા કે, વણજારાનો ધંધો, શુભાભોનો વેપાર, કસાઈનો ધંધો, ડલાલનો ધંધો અને ઝેર વેચવાનો ધંધો બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને કદી પણ લશ્કરમા ભેડાવાની મનાઈ કરી હતી

પરંતુ અષ્ટાંગિક માર્ગ એ કાઈ નીતિનિયમોનો સંગ્રહ નથી, પણ એક જીવનમાર્ગ છે તેનું છઠ્ઠું પગથિયુ સમ્યક્ વ્યાયામ (પ્રયત્ન) છે અર્થાત્ જે ખરાબ વિચારો મનમા આવ્યા ન હોય તેમને ઉત્પન્ન ન થવા દેવાનો પ્રયત્ન, જે ખરાબ વિચારો મનમા આવ્યા જ હોય તેમનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન, જે સુવિચારો મનમા આવ્યા ન હોય તેમને ઉત્પન્ન

છે સરખાવો ખાઈજવ, જમ્મસ ૧ ૧૬ સદાચારી માણસ ખરા દિવસી બે પ્રાર્થના કરે તો તે જરૂર સમ્પન્ન થાય છે જો પ્રાચીન બૌદ્ધ ધર્મ મા એ સમ્પન્નતાને માર્ગ દર્શાવેને કદલી અગ્રજનો જવાબ માન્યો નથી પરંતુ વિશ્વશિવમનો જ આપેલા ૧ મગ્ગો જવાબ આપે છે

કરવાનો પ્રયત્ન, અને જે સુવિચારો મનમાં આવ્યા જ હોય, તેમને વધારીને પૂર્ણતા તરફ લઈ જવાનો પ્રયત્ન.

આ પગથિયેથી મનના ખેડાણની શરૂઆત થાય છે. આંતરનિરીક્ષણની ટેવ એ માનવચિત્તના આંતરનિરીક્ષણની ટેવ પેટાળમાં વસતાં બૂતોનું નિરાકરણ કરવાનો, દુષ્ટ કામનાઓ અને તૃષ્ણાઓને ઉન્મૂળ કરવાનો, ચિત્ત તેમ જ આપણાં બાકીનાં કરણો વચ્ચે એટલે કે અટપટા માનસિક અને શારીરિક તંત્ર વચ્ચે સમતુલા બાળવવાનો અસરકારક માર્ગ છે. માણસ બીજાઓ સાથેના સંબંધમાં જ નહીં, પણ પોતાની માથે પણ જાઠ અને છેતરપિંડી ચલાવતો હોય છે. ઘણી વાર આપણે શુદ્ધ તેમજ નિઃસ્વાર્થી હેતુઓથી નહીં, પણ કૌંઈ જાતના અંગત વિરોધને કારણે અથવા હવનમાં મળેલી નિષ્ફળતાને કારણે અમુક વિચારો ધરાવતા હોઈએ છીએ. આપણું અભિમાન ધવાયું હોય કે આપણા મૈમનો પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો હોય, કે આપણામાં કૌંઈ લગભગપદ શારીરિક ખોડખાંપણ હોય, તેને કારણે આપણે વેરવૃત્તિવાળા કે કઠોર બની જઈએ છીએ. માણસની બાળતમાં ધ્યાન ખેંચે એવી બાળત હોય તો તે એ છે કે, તે પોતાની જાતને આમ વારંવાર છેતર્યા કરે છે. આપણામાંના ધણા, દિવસનો મોટો ભાગ, ચંત્રવત્ વર્તીએ છીએ. આપણા વિચારો અને લાગણીઓ પણ ટેવોથી જિભાં થયેલાં બીજાં અનુસાર ઢળ્યા કરે છે. આંતરનિરીક્ષણથી આપણે એ જાતનાં ચંત્રવત્ આચરણનાં બીજાં તોડી શકીએ છીએ; મન જે યાંત્રિક ટેવોનો

આશરે લેતું હોય છે તે દૂર કરી શકીએ છીએ; અને એ રીતે આપણું સત્ય સ્વરૂપ પામી શકીએ છીએ.

આળસ અને પ્રમાદ, દુષ્ટ કામનાઓ જેટલી જ, આધ્યાત્મિક પ્રગતિને રૂંધનારી વસ્તુઓ છે. તેથી સાતમું પગથિયું સમ્યક્ સ્મૃતિ છે. સમ્યક્ સ્મૃતિ એટલે શરીર (નું સ્વરૂપ તથા તેની સુખદુઃખાદિ વેદનાઓ) અને ચિત્ત (તથા કારણપરંપરા વગેરે તાત્ત્વિક બાબતો) નું એવી રીતે વારંવાર અવલોકન—ચિંતન કરતા રહેવું, કે જેથી સુખદુઃખ, આસક્તિ વગેરેને કારણે ઊભાં થતાં રૂઝિ અને અરુચિ ઉપર વિજય મેળવી, જાગૃત તથા સ્મૃતિયુક્ત રહી શકાય. આત્મજ્ઞાનથી મળતો એક પ્રકારનો એ આત્મવશીકાર છે; જેથી પછી કોઈ કૃત્ય ચંત્રવત્ કે જાનરહિતપણે થઈ જતું નથી; પરંતુ દરેક વસ્તુ કે કાર્ય અનંત એવી કાર્યકારણપરંપરાની કસોટીએ ચકાસી જોવાય છે.

આઠમું પગથિયું તે સમ્યક્ સમાધિ છે. તેનો અર્થ ચાર પ્રકારનાં ધ્યાનો છે. એવો એક વિચિત્ર ખ્યાલ સામાન્ય રીતે પ્રવર્તે છે કે, સમ્યક્ જીવનનો બુદ્ધે બતાવેલો માર્ગ એટલે નિષ્ક્રિયતાનો માર્ગ છે—અર્થાત્ થોડું ઇચ્છવાનો અને કશું ન કરવાનો માર્ગ છે! પરંતુ દુઃખમાંથી ઉગારનાર સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો સંકલ્પ, તેની પ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક પ્રયત્ન, સમ્યક્ કર્મના આચરણમાં ખર્ચાયેલ જીવન, તથા પરમ શ્રેય કરતાં એાછી કોઈ વસ્તુ સ્વીકારી લેવાના કાયમ રહેતા

નિષ્ક્રિયતાનો
માર્ગ

પ્રયોજનથી ચલિત ન થતી ઇચ્છાશક્તિનું ધારણુબદ્ધ - એ બધું એ ખાતરી ઉપર જ નિર્ભર રહેલું છે કે, માનવમ કંપશક્તિ ભગીરથ પ્રયત્ન કરી શકવા અને તેને અતે સફળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સમર્થ છે ધ્યાનમાં પણ લક્ષ સ્થિત કરવાપણુ રહેલું હોઈ, તેમાં સ કંપશક્તિનો પ્રયત્ન ભારોભાર રહેલો હોય છે, તે કાઈ નિષ્ક્રિય દિવાસ્વપ્ન જેવી ગિચ્છિતિ નથી, પણ તેમાં તો તીવ્ર પ્રયત્ન વડે ચિત્તને એણુ સ્થિર કરી દેવાનું હોય છે, કે જેને પરિણામે સ કટપ અને ચિંતન એકરસ થાની જાય છે બુદ્ધના ઉપદેશ મુજબ દરેક માણસે પોતાનો મોક્ષ છેવટે તો એકલે હાથે અને પોતાની જ સ કંપશક્તિથી મેળવવાનો છે, અને તે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવામાં તેને દુનિયાભગ્ની સ કંપ શક્તિની જરૂર પડે છે એવી જે સામાન્ય છાપ છે કે જ્ઞાન અથવા તો સાક્ષાત્કાર એ મળવાના નહીં પણ બહિસરપે મળવાની વસ્તુ છે, એ હકીકતથી વેગળી છે બધી અનુભવ જ્ઞાનની મહાન ક્ષણેને અમુક અથે મેળવેલા કહેવા ઠરતા મળેગ કહી શકાય, - એટલા પૂરતી એ દશાને પણ મળેલી ઠહે તો જુદી વાત સાક્ષાત્કાર માટે પ્રયત્ન કરતા જ્ઞાની કે ભક્તને નિષ્ક્રિય કહેવા ઠરતા તેને તેના સ્વીકાર માટે તપ રહેતો કહેવો જોઈએ. એ માટે તેણે પોતાનું મમત્ર જીવન પ્રયત્નપૂર્વક નિગૂહીત, નિયમિત કરી દીધેલું હોય છે

સમ્યક સમાધિ એ અષ્ટાંગિકમાર્ગનો છેડો તથા પૂર્ણાકૃતિ બને છે જ્યારે મનોવૃત્તિઓ અને સંબોધ સાક્ષાત્કાર ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ અટકી જાય છે, અને વિતર્ક તથા વિચાર શાંત થાની જાય છે, ત્યારે આપણને

આત્માની શુદ્ધતમ અને સર્વોત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વખતે આત્મા પોતાના સ્વરૂપનો નિર્લેખ આનંદ અનુભવે છે. ઉત્તમેત્તમ જીવનની તે પરાકાષ્ઠા છે. તે વખતે અવિદ્યા અને વાસના નિર્વાણ પામી ગયાં હોય છે, અને તેમનું સ્થાન (અનુક્રમે) પ્રજ્ઞા તથા પવિત્રતાએ લીધું હોય છે. શાંત ધ્યાનની અને સમાધિના આનંદની તે દશા છે, તથા ચિત્તે પોતે પોતા માટે તેને ઘડી હોય છે. આત્માનું તે સાચું અને નિર્વિકાર જીવન છે, અને તેમાં આપણને આપણા શાશ્વત જીવનની એવી ઝાંખી થઈ જાય છે, કે જેની સરખામણીમાં આપણું સામાન્ય જીવન તો દુઃખ અને રોગરૂપ લાગે છે. તે દશામાં આપણને સાક્ષાત્ તથા અનંત સ્વાતંત્ર્ય અને જ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે.

ભિક્ષુઓ તેમજ ગૃહસ્થો માટે બુદ્ધ વ્યવહારુ સાધનાના માર્ગ ઘડી આપે છે. બ્રાહ્મણ કૂટુંબ ત સાથેના સંવાદમાં તે બધા ગૃહસ્થ અનુયાયીઓને લાગુ પડતા પાંચ નીતિનિયમોનું આ પ્રમાણે વિધાન કરે છે :—બ્રાણ્યધાત ન કરવો, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, અસત્ય ન બોલવું, અને ઠાડ વગેરે માદક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું. બુદ્ધ કોઈને નિષ્ક્રિયતા ધારણ કરવાનું કહેતા નથી. એક જૈન ઉપાસક બુદ્ધને પૂછે છે, ‘તમે અક્રિયાવાદનો ઉપદેશ કરો છો, એ વાત ખરી છે ?’ બુદ્ધ જવાબ આપે છે :—‘એક રીતે મને અક્રિયાવાદી કહેવાય એમ છે. કારણકે, પાપવિચારરૂપી ક્રિયા કરવી નહીં, પાપવિચારોનો નાશ કરવો, પાપવિચાર મનમાં મુદ્દાં આવવા દેવો નહીં,

એવો ઉપદેશ હું કરું છું. પણ કુશળ વિચારો રૂપી ક્રિયા કરવી, કુશળ મનોવૃત્તિઓ વધાર્યે જવી, અને સદિગ્ધાને અનુસરીને વર્તવું એવી ક્રિયા પણ હું ઉપદેશું છું.’

બુદ્ધની શીલશિક્ષામાં મૈત્રીભાવના—પ્રેમભાવનાને પુણ્ય-

પ્રેમ

ક્રમો કરતાં પણ વધુ અગત્યની ગણવામાં આવી છે. “ગમે તેટલાં અને ગમે તેવાં

પુણ્યક્રમો હોય, તોપણ હૃદયને વિકસિત કરનારા પ્રેમના સોળમા અંશ બરાબર પણ તે થાય નહીં. પ્રેમમાં તે બધાંનો સમાવેશ આપોઆપ થઈ જાય છે. પ્રેમ પોતે તેજસ્વી છે, અને પ્રકાશ તથા ઉજ્જવળતા અર્પે છે.” “માતા જેમ પોતાના એકના એક પુત્રને પોતાના જીવને જોખમે પણ પાળે છે, તે જ રીતે બધાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે અમર્યાદ પ્રેમ રાખવો.” સાચો બૌદ્ધ પોતાના આનંદ કે મુખ માટે અન્ય પ્રાણીઓને મારે નહીં કે તેમનું માંસ ખાય નહીં. પશુ કે પ્રાણીઓને પણ તે પોતાનાં નાનાં ભાંડું ગણે; નહીં કે હલકી કોટીનાં પ્રાણીઓ, કે જેમના ઉપર સત્તા ચલાવવાનો તેને દૈવી હક્ક છે. ચિત્તની વિમલતા અને બધી સજીવ સૃષ્ટિ પ્રત્યે મૈત્રીભાવ, એ બુદ્ધનો આદેશ છે. બુદ્ધ કેઈ સ્વભાવગત પાપને નહીં, પરંતુ અજ્ઞાન અને મૂર્ખતાને જ જવાબદાર ગણે છે, અને તે વસ્તુ સંજોધ અને સહાનુભૂતિથી દૂર કરી શકાય તેવી છે.

૪. જ્યારે માણસ અવિધાને દૂર કરે છે, પોતાને ક્ષણ

માધુ આય સત્ય
દુ ખનિરોધ
અર્થાત્ મુક્તિ

લોગવવાની સ્થિતિએ પાછો ખેંચી જવાની
પોતાના જ કર્મોની તાકાતને તોડી નાખે
છે, તથા તૃષ્ણા અને શોષ કરતો બાધ થાય
છે, ત્યારે તે સંગોષ પ્રાપ્ત કરે છે, તથા આ દૃશ્ય જગતથી
લિપ્ત, તથા ભૂર્તતા કે અભૂર્તતા અને મુખ કે દુ ખથી પર
એવી વિલક્ષણ સત્તા ઠે સત્યમા પ્રવેશ કરે છે એનું સ્વરૂપ
મનુષ્યપ્રાણીની કંપનામા આવી શકે તેવું નથી કહેવું હોય
તો એટલું કહેવાય કે, તે મુક્તિ છે—પુનર્જન્મમાથી છુટકારો
છે—નિર્વાણ છે

આ સ્થિતિના સ્વરૂપ વિષે આથી વિશેષ સમજૂતી
આપવાની બુદ્ધ ઘસીને ના પાડતા કારણકે, તેનાથી લાભ
કશો નથી, અને કદાચ આપણે આપેલા તેના વર્ણનો
અર્થહીન જ હોય તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કોઈશબ્દોમા ન થઈ
શકે, પરંતુ તેને શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય, એ બુદ્ધ દર્શાવે
છે જેઓ તેમજો બતાવેલ માર્ગે ચાલે, તેમને આ જન્મમા જ
તેનો અનુભવ કરાવી આપવાની તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે બુદ્ધ કોઈ
પ્રકારના ક્રિયાકાંડો, વ્રતતપો, દેવદેવીઓ કે પોતાની પણ
ઉપાસનાનું વિધાન કરતા નથી તે તો સત્યના શોધક તથા
ઉપદેશક છે તે પોતાના ઉપદેશનું કેન્દ્ર સદાચાર—સમ્યક
પ્રવૃત્તિને બનાવે છે, અને સમકાલીન તાર્કિકો માથે તાત્ત્વિક
ચર્ચાઓમા બિતરતા નથી આ જગત અનંત છે કે સાત છે,
અનાદિ છે કે સ આદિ છે, તથા સત્યને પ્રાપ્ત કરનાર માણસનું
વ્યક્તિત્વ ઢાયમ રહે છે કે નહીં, અથવા મૃત્યુ બાદ તેનું

અસ્તિત્વ હોય છે કે મટી જાય છે, એ બધી ચર્ચાઓમાં બુદ્ધ
ઊતરતા જ નથી

બુદ્ધ યોને કોઈ 'દૃષ્ટિઓ'—વાદો કે સિદ્ધાંતો નથી.

સાપ્રધાયિક દૃષ્ટિઓ અનાદિ કાળથી પોતાને પ્રાપ્ત^૨ એણે કોઈ
જ્ઞાન લઈને પૃથ્વી ઉપર આવ્યાનો તે દાવો
કરતા નથી જાતકકથામાં આવતા તેમના પોતાના જ કથન
પ્રમાણે, તેમણે તે જ્ઞાન અસંખ્ય જન્મો દરમિયાન આદરેલા
ધીરજયુક્ત પ્રયત્નથી મેળવ્યું હતું.^૩ તે પોતાના અનુયાયી
ઓને આધ્યાત્મિક પ્રગતિનો સાધનામાર્ગ ઉપદેશે છે, નહીં
કે કોઈ ધાર્મિક માન્યતાના સિદ્ધાંતોનો સમૂહ તે બરાબર
સમજતા હતા કે, સામાન્ય રીતે લોકોની બાબતમાં એણે બને
છે કે, તેઓ અમુક ધર્મતત્ત્વની માન્યતાને સ્વીકારી લે છે ને
પછી તે બહાને જાતે કરવાની સાધના કે શોધને પડતી મૂકે છે
આપણે ઘણી વાર અમુક હકીકતોને સ્વીકારવાની ના પાડીએ
છીએ તેનું કાગણું એ નથી હોતું કે, કોઈ પુરાવો તેમની વિરુદ્ધ

૧ મજ્ઞિમ્મ ૧-૪૮૬

૨ કૃષ્ણ જોવા અવતારી પુરુષ જેમ કહે છે તે પ્રમાણે—જુઓ ગીતા
બા. ૪ ની ગદ્યાત્મકો સદર્શ અહીં ઠકોરાયો લાગે છે —અનુ. ૦

૩ અનુસાર ૪-૩૬માં એમ જણાવ્યું છે કે, બુદ્ધ એવા મુક્ત આત્મા
છે કે જેને કદી કોઈ બંધનમાં આવવાપણું નથી

[જે જે આસવો વડે દેવપણું, મધર્વપણું ચમ્રપણું માણસપણું પ્રાપ્ત
થાય, તે બધા આસવો મારાગર સદતર નાશ પામી ગયા છે અને જરી ધોષ
યવાના નથી, જેમ કમળને પાણી ગંધર્વી સમુદ્ર નથી તેમ જુદા જુદા લોકો
(જન્મો) હવે અને સ્પર્શી સહે તેમ નથી, તેથી હુ જુદા છું —અનુ. ૦]

જતો હોય છે, પરંતુ એ હોય છે કે તે હકીકતો આપતે અગાઉથી સ્વીકારી લીધેલી અમુક માન્યતાઓથી વિરુદ્ધ જતી હોય છે

૧

બુદ્ધ પોતાનો ઉપદેશ પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા આધ્યાત્મિક અનુભવની હકીકતની આસપાસ વણે છે એ અનુભવ પોતે શબ્દોમાં મૂકી શકાય તેવો નથી (બુદ્ધના ઉપદેશમાં જે કંઈ સિદ્ધાંતભાગ છે, તે પેલા અનુભવને તથા તેને પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગને લગતો જ છે બુદ્ધે જ વાપરેલી એક ઉપમા વડે કહીએ તો, પરમ તત્ત્વ વિષેના આપણા સિદ્ધાંતો, કોટલુ ફેાડીને બહાર નહીં આવેલા મરઘીના બચ્ચાએ બહારની દુનિયા વિષે બાધેલા સિદ્ધાંતો જેટલા જ કીમતી છે મત્યને જાણવા માટે આપણે તેના સાક્ષાત્કાર માટેના માર્ગે પળવું જોઈએ)

આ બાબતમાં જગતના બીજા મહાન વિચારદો સાથે તેમનું મળતાપણું છે ‘જીવન માણસોનો બુદ્ધિશ્લેષ કરવાના’ આરોપના જવાબમાં સોક્રેટીસે જણાવ્યું હતું કે, મારો ઢોઈ પ્રસ્થાપિત ધર્મસિદ્ધાંત નથી, તથા મેલેટસે પોતાના રિાધ્યેા કે સગાવહાલામાંથી એવો ઢોઈ પુરાવો રજૂ કર્યો નથી કે જેથી એમ દેખાઈ આવે કે, તેમને મારા સિદ્ધાંતોથી નુકસાન થયું છે ૧ ઇસુખ્રિસ્તને પણ મિદ્ધાંતો અને વાદો પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો તેમણે ઢોઈ સાપ્રદાયિક માન્યતા રજૂ કરી ન હતી, કે કોઈ પથ પ્રવર્તાવ્યો ન હતો તેમનો ઇરાદો તો જીવનનો એક

૧ એપોક્ષાજી ૨૨ [જુઓ પા ૧૦ માટે મધને અતે આપેની સોક્રેટીસ વિષેની નોંધ —અનુ૦]

નવો માર્ગ બતાવવાનો હતો. એમના નવા ધર્મનું પ્રતીક ક્રૂસ ચડવાપણુ એટલે કે ચહીદી છે, નહીં કે અમુક માન્યતાઓમાં શ્રદ્ધા. તેમના શિષ્ય થવાની શરત એ છે કે, પોતાનો ક્રૂસ પોતાને ખલે જાયકવો^૧: અર્થાત્ વેર અને પાપનો પ્રતીકાર અવેર અને ભલાઈના નવા માર્ગે કરવો, પોતાના દૃષ્ટિબિંદુમાં ધરમૂળથી પલટો કરવો, તેમજ વ્યાભાવિક અહંતાઓ તથા કીર્તિ અને મહત્તાનાં દુન્યવી ધોરણોને ફગાવી દેવા. સત પોત^૨ પ્રેમ, આનંદ, શાંતિ, સહનશીલતા, વિનય, ભલાઈ, શ્રદ્ધા, નમ્રતા અને નિર્વ્યસનિતાને આધ્યાત્મિકતાના સુદૃઢ તરીકે જણાવે છે, અને મૂર્તિપૂજા, ધિક્કાર, વિરોધ, ઈર્ષ્યા, ક્રોધ, કલહ, અદેખાઈ, વધળધન, અને તેવી બીજી બાબતોને ભૌતિકતાનાં પરિણામો તરીકે જણાવે છે. સત થોમસ ઓકવીનાને^૩ પોતાના જીવનના અતિમ વર્ષમાં એક લાંબો આધ્યાત્મિક અનુભવ ચાલુ રહ્યો, જેને પરિણામે, તેના મત્રી રેજિનાલ્ડની આજીવન્યો છતાં તેમણે આગળ ઠાઈ લખવાની ધસીને ના પાડી દીધી રોબર્ટ ગ્રિજીસ^૪ તેની કવિતામાં^૫ તે પ્રસંગને આ પ્રમાણે વર્ણવે છે —

૧ ઈસુખ્રિસ્તને પોતાનો માર્ગ ઉપદેશવા બદલ તેમના ચહીદી ભત ખાઈઓએ ક્રૂસ ઉપર ચડાવીને મારી નાખ્યા હતા તથા ત્યાર પહેલાં તે ક્રૂસ તેમના વડે જ જાયકાનીને બે ફેરવ્યા હતા, તેનો ઉદ્દેશ્ય છે — અનુ૩

૨ ગેનેટિયનસ પ ૨૭-૩, ૨૭-૧ [સત પોત વિષે જુઓ પુસ્તકને અ તે આ પાન માટેની નોંધ — અનુ૦]

૩ જુઓ પુસ્તકને અ તે, આ પાન માટેની નોંધ

૪ જુઓ પુસ્તકને અ તે, આ પાન માટેની નોંધ

૫ 'ટ્રસ્ટામેંટ ઓફ બ્યૂટી'

‘પ્રાર્થના વખતે તેમને જે ગૃહાનુભવ થયો,—અર્થાત્ તેપરસમાજ્યારે તે અત્યાનંદ સમાધિમા પડી ગયા, ત્યારે તેમના પોતાના માનવ વ્યક્તિત્વને બંધે ખીબ કોઈ વ્યક્તિત્વે આવીને ખસેડી નાખ્યું, એવી હું કલ્પના કરું છું કારણકે, તે વખતે જાતે તેમને ઓરિસ્ટોટલ કે ઈસુખ્રિસ્ટનું દર્શન થયું હોય એમ, તેમણે જાતે લખવાનું કે ખીબ પાસે લખાવવાનું સંતર બધ કરી દીધું અને ખડિંગો ને કલમ દ્વાર મૂળી દીધા તે દિવસે કોઈ તેમને ગમે તેટલું કહે પણ તે સામળતા જ નહીં રેનોહુએ ધગગના આશ્રમપૂર્વક તથા મિત્રતાની નિકટતાથી તેમને તેમના અધૂરા રહેલા ‘સુમ્મા’ ની યાદ દેવરાવવા પ્રયત્ન કર્યો, ત્યારે તેમણે નિશ્વાસ નાખી જવાબ આપ્યો —

“બેટા, તને હું એક શુદ્ધ વાત કહું છું પણ એક શરતે કે, હું છુપું છું ત્યાં સુધી તારે કોઈને તે કહેવી નહીં મારું લખવાનું હવે પૂરું થયું ■ મને એવી બાબતોનો સાક્ષાત્કાર થયો છે કે, તેમની સરખામણીમા મેં જે કોઈ લખ્યું છે કે ઉપદેશ્યું છે, તે બધું મને અતિ તુચ્છ લાગે છે હવે હું મારા ઈશ્વર પાસે અવી આસા રાખી રહ્યો છું ■ મારું લખવાનું જેમ તેણે પૂરું મ્યું તેમ હવે મારા જીવનને પણ પૂરું કરે !”

આટલે સુધી આપણે, મળી શકતા બધા પુરાવાઓને આધારે નક્કી કરી શકાય તેટલી નિશ્ચિતતાથી, બુદ્ધના જીવન તથા ઉપદેશ વિષે પ્રાચીનમા પ્રાચીન પરપરાઓ શું કહે છે, તે જોયું જોકે, તેમનું આચરણ તથા ઉપદેશો તેમના જમાનાના ધાર્મિક જગતને તો બરાબર માફક આવ્યા હતા, તોપણ માણસોને સુખની પ્રાપ્તિનો અને હું બમાથી સુક્રિતનો માર્ગ બતાવવામા તેમણે દાખવેલી નિર્લેખ સરળતા, સક્રિય પ્રેમ, અને અગત મદદને કારણે તેમના સમકાલીનો તેમજ પછીની પેઢીઓએ તેમને એક તારક^૧ તરીકે સ્વીકાર્યા છે

૧ મહાપદાનસુત્તમા બુદ્ધના ઈશ્વરીપણા બાબત બહુ બારપૂર્વક મ્થન કરેલું છે

જીવનને લગતા અંતિમ પ્રશ્નોનો જવાબ વાણી અને મનથી પર છે એમ કહીને, તથા તેમને લગતું કાંઈ પણ ભાવાત્મક વિધાન કરવાની ના પાડીને તે પોતાની પછી અનેક શાસ્ત્રાર્યો ચર્ચાઓ લેલી થવામાં કારણભૂત બન્યા; તેમજ એાછી ઉત્કટતાવાળા લોકની આવશ્યકતાઓ અનુસાર, ધૌદ્ધ ધર્મના એાછા કડક તથા એાછા ફિલસૂફિક એવા પ્રકારો પણ પછીના સમયમાં વિકસ્યા, પરંતુ તે બધાની વિગતમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી.

બુદ્ધના ઉપદેશોનું મૂલ્યાંકન

બુદ્ધે ખરેખર કયો સિદ્ધાંત ઉપદેશ્યો છે, અથવા તેમના

પ્રાચીનતમ અનુયાયીઓ તે વિષે શું માનતા

વિચારેલા નહ
અને ૧૫૩

હતા, તે જાણવા માટે આપણે આપણી

જાતને કંપનાથી ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકાના

હિંદુસ્તાનમાં મૂકી દેવી જોઈએ. તત્ત્વચિંતકો પણ પોતાના

દેશકાળની ભૂમિકામાં, બીજા લોકોથી કાંઈ જોઈ વધારેલા

નથી હોતા. તેઓ પોતાના વિચારોને જે બીજાંમાં ઢાળે છે

તે, તેમજ તેઓના આચારના પ્રકારો પણ તેમની આસપાસ

આચાર અને વિચારની જે રૂઢિઓ પ્રવર્તતી હોય છે, તે

વડેજ મોટે ભાગે ઘડાયા હોય છે અલબત્ત, મહાપુરુષો

પોતાના જમાનાના વિચારભંડોળમાં પોતાનો અગત્યનો

કાયમનો ફાળો ઉમેરતા હોય છે, પરંતુ તેઓ જે જમાનામાં

જીવતા હોય છે તે જમાનાથી તેઓ સદૃશ પર યતા નથી કે

થઈ શકતા નથી. તેઓ જે પ્રશ્નોનો જવાબ આપવા પ્રયત્ન

કરતા હોય છે તે પણ, તેમના સમકાલીનો જેમની અર્થો કરતા

હોય છે તે જ હોય છે, તે જ પ્રમાણે તેઓ જે જવાબો આપે

છે તે પણ, તેમના જમાનામાં પરપરાથી ચાલ્યા આવેલા

નિષ્પણ્ણોને અનુલક્ષીને જ હોય છે. તેઓ જ્યારે સદૃશ નવા

એવા જવાબો આપતા દેખાય છે ત્યારે પણ તેઓ, પોતે જે

છાંડાં સત્યોની ઝાંખી કરતા હોય છે તેમને વ્યક્ત કરવા માટે, પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા અધૂરા વિચારો અને પરિભાષાનો જ ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે તેઓ પોતાના જમાનાથી છેક જ ઉંચે નીકળી જતા હોય છે, ત્યારે પણ તેઓ પોતાના જમાનાના મટી જતા હોતા નથી. વિચારના ક્ષેત્રમાં કદી અસંબદ્ધ દૂદકા હોતા નથી; તેમાં હંમેશ જૂના ખ્યાલોનો નવો અર્થ કરીને જ નવા ખ્યાલો તરફ આગળ વધવાપણું હોય છે.

પુદ્ગલને પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિ વિનાના ટીકાકારોને હાથે ખીનવો જેટલું જ અમલું પડ્યું છે. ઇતિહાસની સમજ વિના જેમ તેમની વધારે પડતી આંકણી કરી દેવામાં આવી છે, તેમ તેમને વધારે પડતા ઉતારી પણ પાડવામાં આવ્યા છે. પશ્ચિમના દેશોમાં પુદ્ગલમંની ઠંઈક સારા પ્રમાણમાં જાણુ ગયા સૈકાના છેવટના ભાગમાં થઈ. તે વખતે વિજ્ઞાનના ઉદય અને જ્ઞાનવિકાસને કોરણે આખા જગત ઉપર સંશયવાદનું મોજું વ્યાપી ગયું હતું, અને હકીકતવાદ,^૧ અજ્ઞેયવાદ,^૨ નાસ્તિકવાદ, અને માનવહિતનો નીતિવાદ^૩ વગેરેની ભારે

૧. નિશ્ચિત થઈ શકે તેવી હકીકતોને આધારે જ પોતાનો તત્ત્વસિદ્ધાંત બોલો કરનાર વાદ : 'પોઝિટિવિઝમ.' તેનો મુખ્ય પુરસ્કર્તા હોતે દહેવાય છે.—અનુ૦.

૨. પર જાળતોનું જ્ઞાન શક્ય નથી એવું માનનારો વાદ.—અનુ૦.

૩. મનુષ્યની સજ્જિ ઉપર નિષ્ઠા રાખનારી આ તત્ત્વદૃષ્ટિ એમ જતાવે છે કે, મનુષ્યનું એકિંક જીવન મુખ્ય વસ્તુ છે, અને તેના ધર્મો તથા લક્ષણો વગેરેને તપાસવા, સંભાળવાં, અને ખીલવવાં એ સાચો પુરુષાર્થ અને વાસ્તવિક દિશા છે.—અનુ૦.

ખોલખાલા થઈ રહી હતી. તેવા સંશય અને અશ્રદ્ધાનું પ્રતિપાદન કરતા ઘણા ગ્રંથોમાં બુદ્ધનું નામ બારે માનબુદ્ધિથી ઉદ્ભવવામાં આવે છે. માનવજાતનાં સુખ, ગૌરવ અને ધૌદ્ધિક પર્થોક્ષતાના પોતાના વાદના પ્રાચીનતમ પુરસ્કર્તા તરીકે માનવહિતવાદીઓ તેમને સંમાને છે. જે લોકો એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે, માણસો પરતત્ત્વને જાણી શકે તેમ નથી, તેમ જ જેઓ એમ સ્થાપિત કરે છે કે જાણવા જેવું બીજું પરતત્ત્વ જ નથી, તે બંને પણ તેમનું નામ વાપરે છે. તાકિલે અજ્ઞેયવાદીઓ કે જેઓ એક પ્રકારના અસ્ફુટ સર્વાતીતતાના પર-વાદ સાથે એકાં કર્યા કરે છે, તેઓ પણ તેમનો દાખલો ટાકે છે. સામાજિક આદર્શવાદીઓ, નીતિસાધનપરાયણ અધ્યાત્માનુભવીઓ, અને બુદ્ધિવાદના પેગંબરો - એ સૌ તેમના ઉપદેશોથી આકર્ષાય છે, અને પોતાના સમર્થનમાં તેમનો ઉપયોગ કરે છે.

અલબત્ત, આપણા જમાનાને બુદ્ધના ઉપદેશો બારે કીમતી છે. તો પણ બુદ્ધ કયા જમાનામાં જીવતા હતા તેના પૂરતા ખ્યાલ વિના તેમના ઉપદેશનું સાચું હાર્દ સમજવાની આશા આપણે રાખી શકીએ નહીં. ઐતિહાસિક કલ્પના-શક્તિના આવા પ્રયત્નનું કામ સહેલું નથી. કારણકે પોતાના જીવન તથા સંઘને લગતા પ્રશ્નોના ઉકેલમાં બુદ્ધે જે સાદા શબ્દો અને પરિભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે શબ્દો અને પરિભાષામાં પછીની પેઢીઓની ચર્ચાઓ અને સૈદ્ધાંતિક વિકા-

નૂતના વિચારોમાં
અર્પણા નવા અર્થો

સોનો અર્થ ઉમેરાયો છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણે આપણા ખ્યાલમાં રહેલા પછીના સમયના સિદ્ધાંતોનો અર્થ પુરુષના કેટલાક શબ્દોમાં આરોપવા પ્રેરાઈએ છીએ. ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા કેટલાક મહાન વિચારોની ખાસિયત જ એ હોય છે કે, તેમના સર્જકોના ખ્યાલમાં પણ ન હોય એવા અનેક અર્થો તેઓ ધારણ કરી શકે છે. એટલે, ક્ષણભર એ બધાં પછીના સમયનાં અર્થોત્તરો દૂર કરીને, તેને બદલે, ઈ. મ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં, તે જમાનાના એક વિચારક તરીકે પુરુષને જીવતા, વિચરતા અને ઉપદેશતા જોવા, એ કામ અતિશય મુશ્કેલ તથા નાજુક છે. અને એ રીતે તેમના ઉપદેશને નવેગર તારવી કાઢવાનું કામ કહી સંપૂર્ણ રીતે અભિશુદ્ધ હોઈ શકે નહીં, એ ઉઘાડું છે. પરંતુ આપણે એટલી ખાતરી રાખી શકીએ કે, આપણે આ પ્રયત્ન એવું બિન તો જરૂર બહુ કરી શકે કે જે તેની મુખ્ય રૂપરેખાની બાબતમાં મૂળને લગભગ મળતું આવતું હોય.

જો આપણે આપણી બાતને ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકામાં કલ્પનાથી લઈ જઈએ, તો આપણને જોવા પુરુષના સમયની ધાર્મિક પરિસ્થિતિ મળે કે, તે વળતે વિચાર, માન્યતા અને આચારના જુદા જુદા પ્રવાહો, જેવા કે, જીવવાદ, દેવી શક્તિવાળા મનાતા ક્રિયાવિધિઓ અને વહેમો, એ સૌ એક વધુ ઉચ્ચ એવા પારલૌકિક અદ્વૈતવાદમાં એકત્રિત થવા લાગ્યા હતા. પરમ તત્ત્વની શોધ કરી, તેની સાથે પોતાને સાચા સંબંધમાં જોડાવવાના માણસના પ્રયત્નો દ્વૈત-

વાદી તેમજ અદ્વતવાદી પ્રયોગોરૂપે વ્યક્ત થતા હતા. પરંતુ તે બધા અમુક મૂળભૂત બાબતોમાં એકમત હતા. જેમકે, જીવન જન્મ સમયે જ શરૂ નથી થતું, તથા મૃત્યુથી તેનો અંત નથી આવતો; પરંતુ તે તો જન્મોની અનંત હારમાળામાં એક અંકોડારૂપ જ છે, અને દરેક જન્મ તેની આગળના જન્મોમાં કરેલાં કર્મોથી નિયંત્રિત તથા નિયત થયેલો હોય છે; દેવ-મનુષ્ય-પશુ વગેરે બધાં રૂપો એ સાંકળના જ અંકોડાઓ છે; સારાં કર્મો વડે આપણે આપણી યોનિને ઉચ્ચ કરીને દેવ બની શકીએ, તથા દુષ્ટ કર્મો વડે આપણે આપણી યોનિને અધમ કરી શકીએ; બધી યોનિઓમાં જીવન અંતવાન જ હોય છે, તેથી સાચા સુખની શોધ સ્વર્ગ કે પૃથ્વીની કોઈ દશામાં કરવાની હોય નહિ: જન્મ અને મરણની ઘટમાળમાંથી છૂટી શાશ્વતતામાં પ્રવેશવું એ જ ધાર્મિક મનુષ્યનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. તે સ્થિતિ માટે મોક્ષ અર્થાત્ મુક્તિ, બ્રહ્મસાયુજ્ય, નિર્વાણ અને તેવા બીજા શબ્દો વાપરવામાં આવે છે.)

એ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગો પણ વિવિધ પ્રકારે કલ્પાયા

સાધનામાર્ગો

હતા. તેમાંથી અરેક મુખ્ય પ્રકારો જુદા

તારવી શકાય છે: (૧) વૈદિક મંત્રો એમ

જણાવે છે કે, દેવની કૃપા મેળવવાનો સૌથી સારો માર્ગ

સ્તુતિ અને પૂજા છે. (૨) સૌથી વધુ પ્રચલિત માર્ગ યજ્ઞ-

યાગનો હતો. તે માર્ગ દેવોને અપાતી સાદી આહુતિઓમાંથી

ઉદ્દાળ્યો હતો, અને ઉપનિષદ-કાળ અગાઉના જમાનામાં તે

વધુ જટિલ બની ગયો હતો. તે માર્ગની અપૂર્ણતા ઉપનિષદો

સ્વીકારે છે, તો પણ ઇહલૌકિક લાભો તેમ જ અમરપણું પણ મેળવવા માટે ઉપયોગી ગણી, તેને તેઓએ છેક નકાર્યો નહોતો. (૩) દેવલાક વર્ગોમાં^૧ તપશ્ચર્યાનો માર્ગ બહુ માનીતો હતો. આહારવિહારમાં સંયમ, પ્રહ્લ્લચર્ય, અને ધ્યાન વડે માણુમ પોતાની વિચારશક્તિ અને અંદરપશક્તિ વધારી શકે છે. પરંતુ એ તપશ્ચર્યાના માર્ગવાળાઓ ધીજે છેડે જઈને એવું માનતા - આચરતા થઈ ગયા હતા કે, કામનાઓને કચરી નાખવાથી અને જાણીબૂજીને આચરેલા તીવ્ર દેહદમનથી માણુમ અલૌકિક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તપને યજ્ઞ કરતાં ઉત્તમ કહેવામાં આવ્યું છે,^૨ તથા તેને પ્રહ્લ્લજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ગણવામાં આવ્યું છે.^૩ (૪) ઉપનિષદો કામનાઓનો નિગ્રહ અને સાંમારિક બંધનો તથા આસક્તિઓમાં વૈરાગ્ય સાધેની વિદ્યા અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ભાર મૂકે છે. એ વિદ્યા એટલે માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાન નહીં, પરંતુ નિદિધ્યાસન છે; તે તો પરપ્રહ્લ્લ સાથે પોતાની એકતાનો સાક્ષાત્કાર છે, જેને પરિણામે બધી ભૌતિક આસક્તિઓ અને બંધનો ખરી પડે છે. કામોપલોગ અને દેહદમન એ બે છેડાઓ વચ્ચેનો મધ્યમમાર્ગ ઉપદેશનારા જીવ આ છેલ્લા મત તરફ ઢળતા વલણવાળા છે)

૧. ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૩૬, ૧૦, ૧૯૦ ['મુનયો પિશંગા વસતે મત્તા દેવાસો અવિધત, ડન્મદિતા મર્નિચેન । વદમ્વ પહેરનારા મુનિઓ, તપના મદિમાથી દીપતા હૃદયો.]

૨. છાંદો ૩૫૦ ૩-૧૭.

૩. તેજી ૩૫૦ ૩ ૧. ૫ : 'તપસા ઋગ્લ વિજિજ્ઞાસસ્વ ।'

બુદ્ધનો ઉપદેશ જેમાંથી જિતરી આવ્યો છે, તે ઉપનિષદો^૧

ઉપનિષદોનો
સિદ્ધાંત

એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે, બ્રાહ્મ અથવા

આત્મ જે જગત આપણે જોઈએ છીએ,

તેમાં કર્શી મૂળગત સત્તા નથી. તેવી સત્તા

તો જ્ઞાતાવિજ્ઞાતા એવા આત્માની જ છે, કે જે મૌ જીવોનો

અંતરાત્મા છે. બ્રહ્મ અને આત્મા એક જ છે, આ પરમ

સત્યનું જ્ઞાન, અર્થાત્ માણુમના અતરાત્મા અને વિશ્વતા

પરમાત્મા (બ્રહ્મ)ની એકતાનો સાક્ષાત્કાર, એ જ મુક્તિ છે

એ એક પ્રકારની ભૂમિકા છે, તે કોઈ આરામ કે સુખનું

ધામ નથી, તે તો જીવનની એક સ્થિતિ છે કે જે આધ્યાત્મિક

સાધના અને સાક્ષાત્કારથી પ્રાપ્ત કરવાની છે એ ભૂમિકાએ

૧ બુદ્ધ કહે ■ કે, 'બ્રાહ્મજ્ઞોમા આ ચાર સત્યો છે, કે જેમનો મેં
મારા પોતાના વધુ ઉચ્ચ જ્ઞાનથી સાક્ષાત્કાર કરીને પ્રચાર કર્યો છે
(અનુત્તર ૪-૧૮૫, સંયુત ૨૨-૮૦) બુદ્ધ પોતાના વર્મને 'પુરાણ',
'શાશ્વત' કે 'સનાતન' ધર્મ કહે છે તેને જે વહ્ના દટાઈ ગયેલા અને
બૂલાઈ ગયેલા નગરને ફરી શોધી કાઢવા સાથે સરખાવે છે (નગરસુત)
બુદ્ધને વેદ જાણનાર (વેદ-જ્ઞ), કે વેદાત જાણનાર (વેદાત જ્ઞ) કહેવામાં
આવ્યા છે (સંયુત ૧-૧૧૮, સુતનિપાત ૪૧૩) મેંસમૂહર જણાવે ■
કે, બુદ્ધધર્મ એ બ્રાહ્મણધર્મના ઉચ્ચમા ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોનું આમજનતાથી
સ્થાપન—સ્વીકારાય તેવું સ્વરૂપ જ છે બ્રાહ્મણધર્મના સિદ્ધાંતોમાંથી દરેક
જાતની ગૂઢતા દૂર કરવામાં આવી છે અને નત્વિલ્લેને ખડે સિદ્ધિઓને
સ્થાપવામાં આવ્યા છે પરંતુ તે સિદ્ધિઓ તેમના સાચા સ્વરૂપે પૂર્વકાળના
અરણ્યવાસી ઋષિઓના જ વારસો અને પ્રતિનિધિઓ ■ " ('વારટ
એસેઝ, રોન્ડ સીરીઝ ૧૮૦૧, પા ૧૨૧) ['બુદ્ધનો ઉપદેશ ઉપનિષદો-
માંથી જિતરી આવેલો છે, ' એવા શ્રી રાધાકૃષ્ણનના વિધાન બાબત વધુ
માહિતી માટે જુઓ પુસ્તકને અંતે, આ પાન ઉપરની નોંધ —અનુ ૦]

પહોંચે નહીં, ત્યાં સુધી માણસ કર્મ અને પુનર્જન્મના નિયમના અમલ હેઠળ રહે છે.)

જીવાત્માની પરમાત્મા સાથેની એકતાના આ મૂળભૂત સિદ્ધાંતની યોથમાં એવા અસંખ્ય સિદ્ધાંતો વિકસ્યા, કે જેઓ ઉપાસકના વિશિષ્ટ ઇષ્ટદેવને પરમાત્માને સ્થાને સ્થાપી આપતા. આ પ્રત્યક્ષ જગત સત્ય નથી, તેમાં વ્યવહરતો આ સંસારી પ્રાણી શાશ્વત નથી, તે જાને એક વિશ્વનિયમના અમલ હેઠળ થતા ફેરફારોને આધીન છે, તથા હરેક સંસારી પ્રાણીની ફરજ છે કે તેણે કાળમાં પરિવર્તનો પામતા આ જગતથી પર થઈને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ - એ નિર્ણયોને જુદા સ્વીકારી લે છે. આ જગતમાં, સંસારી પ્રાણીમાં તથા નિર્વાણની સ્થિતિમાં કંઈ પણ અંશ વાસ્તવિક કે સત્ય છે કે નહીં, એ વિષે કંઈ પણ કહેવાની જુદા ના પાડે છે; જોકે તે વખતની પ્રચલિત ધર્મશાસ્ત્રવિષયક માન્યતાઓનો તે ધન્ધાર જ કરે છે. ઉપનિષદો જગતની વિલિપ્તતા, - કે જે વિચ્છેદ, મર્યાદા અને દુઃખની સ્થિતિ છે, - તેની સામે અમર્યાદ પૂર્ણતાની પરમ સસરતાને મૂકે છે. ઉપનિષદોના અને જુદાના સિદ્ધાંત વચ્ચે જો કંઈ ભેદ હોય, તો તે વ્યાવહારિક જગત (સંસાર) વિષયક સિદ્ધાંતોની જાણતમાં નથી, પરંતુ પરમસત્તા - નિર્વાણવિષયક જ્ઞાણોની જાણતમાં છે.

જુદા પરમસત્તાના પ્રશ્નની જાણતમાં અખત્યાર કરેલા મૌનનો ચો અર્થ છે, તે સમજવાનો પ્રયત્ન હાથ ધરીએ તે પહેલાં, તે પાછળ તેમનો હેતુ ચો હતો, તે આપણે સમજ

પર પ્રશ્નોની
જાણતમાં જુદાનું
દર્શન.

લઈએ. બુદ્ધના ઉપદેશો સમજવાની આવી, નીતિધર્મને તેમણે આપેલું મુખ્ય સ્થાન છે. જીવન અને જગત વિષેના તેમના ખ્યાલો, તેમના તીવ્ર વ્યવહારુ દૃષ્ટિબિંદુમાંથી ઊતરી આવેલા છે. દરેક જાળતનુ અસ્તિત્વ કોઈ કારણ ઉપર અવલંબેલું હોય છે. આપણે તે કારણ દૂર કરીએ, તો તે કાર્ય પણ દૂર થઈ જાય. તેમ, જો ળધા દુઃખનું મૂળ કારણ દૂર કરવામાં આવે, તો તે દુઃખ યોતે પણ ટળે જ. પરંતુ બુદ્ધના જમાનામાં ચોતરફ પ્રચલિત એવા યજ્ઞયાગ અને ક્રિયાકાંડોના માગોએ ખતાવેલા ઉપાયને^૧ એ મૂળ રોગ સાથે કશી સીધી લેવા-દેવા જ હતી નહીં. દુઃખનું કારણ દૂર કરવાનો એકમાત્ર માર્ગ આપણું ચિત્ત શુદ્ધ કરવું અને નીતિધર્મ આચરવો એ જ હોઈ શકે. તેથી જે સિદ્ધાંતો નીતિધર્મની આ તાકીદ-ભરી જરૂરમાંથી વ્યક્તિના શીલની ખિલવણીને ખાદ કરી નાખે છે, તે સિદ્ધાંતોને બુદ્ધ ધનકારે છે.

૧. બુદ્ધોઃ પ્રવા ભોતે અદ્ધા યજ્ઞરૂપા—‘સંસાર પાર કરવાને યજ્ઞરૂપી હોડીઓ કામ આવે તેવી દદ નથી.’ (મુવડકોપનિષદ, ૧-૨-૭.) વળી બુદ્ધો, નાનુપ્પાયાદ્ મહૂન્ સન્દાન્ વાચો વિગ્ગપનમ્ દિ સન્—‘શમ્ભોના આ દમલાનું’ રટણ ન કર્યો કર્યો, કારણ કે એ તો વાળીનો કેવળ વ્યથ ઉ.’ (બુદ્ધદાર્પયકોપનિષદ ૪-૪-૨૨; તથા ૩-૮-૧૦ પણ બુદ્ધો.) ત્યારે એક બ્રાહ્મણ બુદ્ધ પામે આદુતિરોષ લઈને આવ્યો, ત્યારે બુદ્ધે તેને કહ્યું : “હે બ્રાહ્મણ, એમ ના માનતો કે અગ્નિમા માત્ર સમિધ નાખવા કરવાથી શુદ્ધિ પામી શકાય છે; કારણ કે એ તો જાલ કિયા છે તેથી તે માર્ગ છોડીને હું અંતરમાં અગ્નિદોત્ર કહું ધુ (જલવામિ ઝવોમિ) કે, જે નિરંતર આશ્વા કરે છે.” ‘આ યજ્ઞમા છજ એ સુચા (અમશા) છે, અને તદય એ અગ્નિ મારેની ચદિ (જ્યોતિસ્થાન) છે.’ [મંબુત્ત ૧-૧૧૮.]

કારણ કે, ઉપનિષદો જે કહે છે તે સાચું હોય કે આપણે
 પરમાત્મારૂપ—દેવ છીએ, તો પછી આપણે
 કયા આદર્શ માટે શો પુરુષાર્થ કરવાનો
 રહે ? જૈન અને સાંખ્ય સિદ્ધાંતો જડ
 તત્ત્વમાં મડોવાયેલા અને ત આત્માઓમાં માને છે. તે સિદ્ધાંતો
 પ્રમાણે માણસનો પુરુષાર્થ તપશ્ચર્યાદિ સાધન વડે, પરિણામી
 એવા પ્રકૃતિના પાશોમાંથી અપરિણામી એવા આત્માને
 મુક્ત કરવામાં રહેલો છે. ઉપનિષદોની પેઠે આપણે એક
 આત્મામા માનીએ, કે સાંખ્યમત પ્રમાણે અને ત આત્માઓમા
 માનીએ, તો પણ તે બંને મતોમા આત્માનું સ્વરૂપ અપરિ-
 નામી અને અવિકારી માનવામા આવ્યું છે. પરંતુ નૈતિક
 માધનાનો અર્થ જ એ છે કે, કશું રૂપાતર કરવાનું છે. માણસ
 દેવી નથી, પણ તેણે દેવી થવાનું છે. તેનું દેવીપણુ એ સમ્યક્
 વિચાર, સમ્યક્ વાચા અને સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ વડે ઘડવાની વસ્તુ
 છે માણસ એ તો પ્રત્યક્ષ સ સારમા વ્યવહરતું અને પ્રયત્ન
 કરતું પ્રાણી છે. તેને એમ કહીએ કે, તેનું એક એવું પરમ
 સ્વરૂપ છે કે જ્યાં સદાકાળથી શકા અને સાપેક્ષતા, અજ્ઞાન
 અને બંધન પ્રવેશી શક્યા જ નથી—તો તે તેને ખાસ
 આશ્વાસનદાયક થઈ પડે તેમ નથી કારણ કે, તેના પરસ્વરૂપને
 ભલે કાઈ નીતિસાધનની અપેક્ષા ન હોય, પરંતુ તેના આ
 સ સારમા વ્યવહરતા પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપને તેની અપેક્ષા છે જ
 ‘પ્રાણીઓમા કે પદાર્થોમા કશું શાશ્વત અપરિણામી તત્ત્વ નથી’
 (સર્વમ્ અનામમ્), એ સિદ્ધાંત કોઈ તર્કવાદ નથી, કે જગતની
 ક્ષણભ્રમશુરતા જાણત કોઈ વૈરાગ્યમૂલક લાગણિયાવેડા નથી,

પરંતુ તે તો સુખ પ્રકારનાં શીલ-નીતિનો મૂળ પાયો છે. આપણે આપણા આત્માનું પુરુષાર્થ અને સાધના વડે ઘડતર કરવાનું છે; આપણે આત્મા એ તો વિકાસ પામતી અને પ્રગતિ કરતી વસ્તુ છે; તેની તે પ્રગતિ દુઃખકષ્ટ અને મહેનત વડે સિદ્ધ કરવાની છે તથા ઘડવાની છે; એ કંઈ પહેલેથી મળી ચૂકેલી અને નિષ્ક્રિયપણે માણવાની વસ્તુ નથી. આપણને હરહંમેશ બાળ્યા કરતી લાગણીઓ, આપણે જેમનું રટણ કયાં કરીએ છીએ તેવી તૃષ્ણાઓ, આપણને ઝોડની પેઠે વળગેલી રહેતી કામનાઓ, તથા આપણે જે કંઈ નિર્ણયો નિરંતર કયાં કરીએ છીએ—એ બધાંનો જ આપણે જીવાત્મા બનેલો છે. એ વસ્તુઓ જ જીવનને તેની નાટારંગી મજા અર્પે છે. તે બધાંમાં નિર્ગુણ કે નિર્વિકારી એવું કશું નથી. તેથી જ આપણે જેવા છીએ તે કરતાં જુદા થઈ શકીએ છીએ. માણસની સર્જક સંકલ્પશક્તિમાં જ માણસની વાસ્તવિકતા રહેલી છે. સંકલ્પપૂર્વક આપણે જ્યારે આપણી લાગણીઓનું ધમસાણું ઇનકારીએ છીએ; વસ્તુઓના પ્રવાહને થોભાવી દઈએ છીએ, અને શરીરની વાસનાઓને ચૂપ કરી દઈએ છીએ, ત્યારે આપણે આપણા ખરા સ્વ-ભાવને પામીએ છીએ.

વળી, બ્રામક આત્મવાદ આપણને પોતાના લાભ માટે

પ્રયત્ન કરવા અને તેમ કરતાં બીજાઓને

પ્રતિબંધ કરવા પ્રેરનારો બને છે. જગતનાં

દુઃખોનું મૂળ એ જાતનો તીવ્ર અહંભાવ જ

છે. આત્મ-અર્થ—સ્વાર્થ—બનવું એનો અર્થ જ આંખો વિનાના

પ્રારંભિક દશાના પ્રાણી બનવું. અર્થાત્ આપણાથી અન્ય

આત્મવાદથી
નીચળી હાનિ

પ્રાણીઓની વાસ્તવિકતા પ્રત્યે અંધ બનવું! તેથી જ ત્યારે આપણે આપણા શરીર અને મનડૂપી ખોળિયાં ઉપરની આપણી આસક્તિને તોડી નાખીને, એવું મમલુએ છીએ કે, આપણાં મૂળ તો જગનના પ્રચલિત ભેદોથી અરૂપ હોય છે. ગ્થિતિમાં છે, ત્યારે જ આપણે વિકાસ શરૂ થાય છે. અહંતામાંથી મુક્ત થવું એનો અર્થ જ સર્વ સજીવ સૃષ્ટિ પ્રત્યે વધુ કામળ તથા ઊંડી આત્મીયતા ધરાવતા થવું, એવો થાય છે. ત્યારે જ આપણે આપણી અખંડતા, અર્થાત્ સમગ્ર વિશ્વ સાથેની સુમંવાદિતા ફરીથી પ્રાપ્ત કરીએ છીએ.

આપણે સંસારી આત્મા નિત્ય તથા અપરિણામી છીએ મતને, તેમજ સાથે સાથે, મૃત્યુ સમયે તેનો સદંતર વિનાશ થાય છે એ મતને પણ પુરુષ ઇનકારે છે. કારણકે, જો મૃત્યુથી બધાનો અંત આવતો હોય, તો ઘણા માણસો એમ વિચારે છે, તો પછી આ દુકા જીવનના ખોળને સચમ અને નિઃશ્વના ઉમેરાથી વળી વધારી મૂકવાની જરૂર નથી. જીવાત્મા પરિણામી હોવા સાથે હસ્તી ધરાવતી એવી મિશ્ર વસ્તુ છે.'

અમત્કાર કે અલૌકિક તત્ત્વમાંની શ્રદ્ધા આપણા લક્ષને તથા શક્તિને, નૈતિક મૂલ્યોમાંથી, તથા જે અલૌકિક શક્તિઓ- તથા શક્તિને, નૈતિક મૂલ્યોમાંથી, તથા જે મા શ્રદ્ધાથી વાસ્તવિક હકીકતોના નિરીક્ષણ અને વિવેક નીપજની દ્વારા વહે તે મૂલ્યોની સિદ્ધિ આગળ વધી શકે છે તેમાંથી, ખીજે માર્ગે જાણી લે છે.) પુરુષે પોતાની આસ- પાસના જીવનમાંથી જોઈ લીધું હતું કે, જે કામ પાર પાડવાની જવાબદારી માણસની પોતાની છે, તે કામ પાર પડે તે માટે

માણસો જ્યાં સુધી પોતાની બહારની કોઈ શક્તિ તરફ તાકી રહે છે, ત્યાં સુધી તેઓ પોતાની પાસેની શક્તિઓનો ઉપયોગ જીવનનું શ્રેય વધારવામાં કરતા નથી.^૧ પોતાનો સ્વભાવ અચાનક બદલાઈને શુદ્ધ બની જાય, તે માટે તેઓ ઈશ્વરી અલૌકિક શક્તિના અમલકારની અપેક્ષા રાખે છે. બાહ્ય શક્તિ ઉપર આધાર રાખવો, એટલે સ્વપ્રયત્ન છોડી દેવો, એવું જ સામાન્ય રીતે બનતું જોવામાં આવે છે. લોકોમાં મનાતાં દેવ-દેવીઓના અસ્તિત્વને બુદ્ધે ઇનકાર્યું નથી; પરંતુ તેમણે તેમને પણ જ્ઞાનોપદેશની જરૂરવાળાં એવાં સંસારી ભૂમિકાનાં સરવો જ ગણી કાઢ્યાં છે. ઉપદેશ તેમજ આચરણ બંને દ્વારા બુદ્ધે પ્રયત્નશીલ જીવનનું જ નિરૂપણ કર્યું છે.

વિશ્વના આખા કેમમાં નિયમનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તે છે. મનુષ્યોના જીવનમાં દેખાતા વિચિત્ર તફાવતો માટે જગતના સર્જક ઈશ્વરને જવાબદાર ગણવાની જરૂર નથી.^૨ ઈશ્વર એ

૧. જુઓ અશોકનું વાક્ય :— ‘નાનો તથા મોટા સૌ કોઈ પ્રયત્ન-પરાક્રમ કરે.’

૨. જુઓ મરુડ પુરાણ :—

સુપ્તસ્ય દુઃસ્વસ્ય ન કોઽપિ દાતા, પરો દદાતીતિ કુતુહિરેયા ।

સ્વયં કૃત સ્વેન ફલેન મુજ્યતે, શરીર હે નિસ્તર યત્ ત્વયા કૃતમ્ ॥

[“સુખ અને દુઃખનો બીજો કોઈ દાતા નથી; બીજો કોઈ આપણને સુખી દુઃખી કરે છે એવું માનવું એ કુબુદ્ધિ છે. પોતે ક્યાં પ્રમાણેનું જ ફળ આપણને મળે છે. માટે હે સરીર ! તે જ કરું ”] તેનું ફળ ભોગવ. ”]

એક પ્રાચીન બૌદ્ધ કવિ ત્રીવ રોપમાં આવી જઈને કહે છે કે :— “બધા જો આખા જગતનો ઈશ્વર હોય, તથા બધી પ્રજાઓનો પિતા હોય, તો આગ ઊભાં થયેલા અને સમ્રાજ પામેલા જગતને કેમ સીધું કરી દેતો નથી ?

આપણી લગાઈઓમાં પણ લેનારી વ્યક્તિ છે, અથવા વિશ્વની પ્રક્રિયામાં દખલગીરી કરનારો અ-લૌકિક બલીમ છે, એવી દેવતાઓને બુદ્ધ ઇનકારે છે. ધર્મિયરની કૃપા-અવકૃપા ઉપર ભાર મૂકવાથી માણસનું કર્તા તરીકેનું સ્વાતંત્ર્ય ધીનવાઈ બન્ય છે, અને માનુષી નહીં એવા હેતુઓ પાર પાડવા માટે બાણે એ તો પેલી અલૌકિક શક્તિના હાથમાં એક મોગટારૂપ જ હોય, એવો ખ્યાલ જિલો થાય છે. વિશ્વાત્મા જેવો કોઈ હોય, તો પણ તે પર-માનુષી ક્ષેત્રમાં કેવી રીતે પ્રવર્તે છે તે બાણવું, એ કંઈ બુદ્ધને મતે અગત્યનો પ્રશ્ન નથી; પરંતુ તે પર-આત્મા મનુષ્યવ્યક્તિમાં અને વ્યવહારી જગતમાં શી રીતે વ્યક્ત થાય છે તે બાણવું, એ સૌને માટે અગત્યનો પ્રશ્ન છે.

આ જગતનું શાસન ધર્મ અર્થાત્ નીતિનિયમ વડે થાય છે. આ સંસાર દેવો કે દેવદૂતોએ આવો નથી બનાવ્યો; તેને તો મનુષ્યોએ પોતાની સ્વતંત્ર પસંદગી અનુસાર ઘડ્યો છે. માનવ-ઇતિહાસ એ મનુષ્યોનાં છવનો, તેમણે સ્ત્રીષેલા નિર્ણયો અને તેમના અનુભવોનું એકત્રિત પરિણામ છે. આપણામાંનો દરેક જ્યારે આ જગતમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તેની સામે જે પરિસ્થિતિ રજૂ થાય છે, તે તેની પહેલાં થઈ ગયેલાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં અસંખ્ય કર્મોને આભારી હોય છે; તેમજ આપણે તે પોતે સર્વશક્તિમાન હોય, તો આખા જગતમાં તેણે આટલું દુઃખ-અવશ્મી શા માટે રચ્યાં છે, તે કેમ બધાને સુખી કરી દેતો નથી ? તેના રચેલા જગતમાં આટલું બધું બદલ-દગાબાજ-અધર્મ કેમ પ્રવર્તે છે, અને ધર્મ તથા ન્યાય કેમ ફાવતાં નથી ? ”

પણ પોતપોતાના પ્રમાણમાં આપણા સંકલ્પો અને કૃત્યો વડે તે ઇતિહાસની બવિધ્યની ક્ષણ કેવી હશે તે નક્કી કરી શકીએ છીએ. અલબત્ત, બુદ્ધ બરાબર સમજે છે - અને તેમના કરતાં કદાચ બીજું કોઈ વધુ સારી રીતે સમજતું નહીં હોય - કે, મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ સર્વશક્તિમાન નથી જ; તે શક્તિને માનવજીવન ઉપર દરેક બાજુએ અકળાતી ભૌતિક, પાશવિક, અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાં કામ કરવાનું હોય છે. પરંતુ માણસ પોતાની સંકલ્પશક્તિ અને પ્રયત્ન વડે પોતાની પરિસ્થિતિને, થોડે ઘણે અંશે, બદલી શકે છે તથા તેની પુનર્ઘટના કરી શકે છે. માણસ અને તેની પરિસ્થિતિ વચ્ચે નિરંતર ચાલતા આ આઘાત-પ્રત્યાઘાતો રૂપી વાણી-તાણાથી જ માનવઇતિહાસ વણાય છે. માનવપ્રયત્ન તેના સર્જનમાં સીધો હિસ્સેદાર છે.

આણું પરિસ્થિતિને સુકાબલે ધર્મનું ધ્યેય હંમેશા આદર્શ-

ધર્મતત્વ

રૂપ હોય છે. ધર્મ બધાં આદર્શરૂપ ધ્યેયોના

સરવાળારૂપ હોય છે, અને તે આપણને

નવી કામના અને પ્રયત્ન તરફ પ્રેરે છે. તે આપણા નિયામક બને છે એ એના પોતાના અંતર્ગત અર્થ અને મૂલ્યને કારણે, નહીં કે આપણાથી અલગ એવું તેનું કોઈ પ્રત્યક્ષ અસ્તિત્વ છે તે કારણે. કાર્યમાં ઇનકારી ન શકાય એવી ધર્મની જે શક્તિ છે, તે એની વાસ્તવિકતાનો પુરાવો છે. બુદ્ધ આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે કે, ધર્મ વસ્તુ વિશ્વસત્તા સાથે છેક અસંબદ્ધ નથી. જો કે, વિશ્વથી પર એવી કોઈ ઇશ્વરવ્યક્તિ સાથે ધર્મવસ્તુને જોળવી દેવાનો તે વિરોધ કરે છે. ધર્મ અર્થાત્ નીતિનો

આદર્શ એ વિશ્વથી પરની વસ્તુ છે એવું માનવું એનો અર્થ જ એ થાય કે, સંસારમાં રહીને કરેલા પ્રયત્ન તેને સ્પર્શી શકે તેવા સમર્થ કે પવિત્ર ન હોઈ શકે; અર્થાત્ સાંસારિક અવસ્થામાં વર્તતો માણસ એવી એક ખતિત-અધૂરી વસ્તુ છે, કે જેનો ઉદ્ધાર ઈશ્વરકૃપા વડે જ થઈ શકે. એ માન્યતા હેઠળ પછી માણસની શીલશુદ્ધિને માનવપ્રયત્નનું કુદરતી પરિણામ ગણવામાં નહીં આવે, પરંતુ ઈશ્વરી અનુગ્રહ દ્વારા અચાનક સધાતો ધરમૂળ પલટો ગણવામાં આવશે. બુદ્ધની માન્યતા પ્રમાણે તો ધર્મ માટેની, ન્યાય અને કરુણા માટેની વૃત્તિ વિશ્વમાં કામ કરી જ રહેલી છે; તેને નિર્બાધપણે કામ કરવા દેવામાં આવે, તો અવ્યવસ્થા, કૂરતા અને અત્યાચાર એાછાં જ થતાં જાય. ધર્મ એ વિશ્વસત્તાની સાથે જડાયેલી મૂળગત વસ્તુ છે; અને તેમાં અનુસ્યૂત રહેલી કર્મ વસ્તુ આ જગતનું સર્જક તત્ત્વ છે. બુદ્ધના ઉપદેશમાં ઊંડી વૈયક્તિક ભક્તિ, પ્રેમની આકુળતા, અને આત્મા-પરમાત્મા વચ્ચેનો ભૌતિક પ્રેમને મળતો આવતો નિગૂઢ વ્યવહાર જોવા નથી મળતાં; તેમ છતાં ધર્મનું તત્ત્વ, અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓના વહેતા પ્રવાહથી પર તેમ જ તેની અંદર રહેલી સત્તાનું દર્શન, તેમ જ પોતાથી પર તેમ જ મહાન એવી કાંઈક વસ્તુ—કે જે પર હોવા છતાં જગતમાં ક્રિયા કરી રહી હોય,—તેની પ્રત્યે સાહજિક વફાદારી કે નિષ્ઠા, એ વસ્તુ તેમનામાં જરૂર છે.

અંતિમ પ્રશ્નો

આંતરિક શાંતિ તથા નીતિધર્મના પુરુષાર્થની સામે જીવન અને જગતની આજુબાજુ વ્યાપી રહેલી ગૂઢતા જતી માનીને તાત્વિક ચર્ચાઓને બુદ્ધ બહુ મર્યાદા આપતા નહીં; કારણ કે એમાં આપણે એવી ગહન અગાધ ગૂઢતાઓના ક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચીએ છીએ, કે જેમનો ઉકેલ મેળવવાનો બુદ્ધિએ આગ્રહ ન રાખવો જોઈએ. જીવનનું રહસ્ય અને મૂલ્ય તેની પાછળ રહેલી ગૂઢતા વડે, અર્થાત્ જેને તર્કના ચોક્કામાં બેસાડી ન શકાય એવી અનંતતા વડે મર્યાદિત થયેલાં છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાતું વ્યાવહારિક જગત એ જ જો છેવટ હોય, તથા આ માણસ અને તેની દુનિયા એ જ પરમ સત્ય હોય — તેમનાથી પાર વધુ ઉચ્ચ, વધુ ગહન અને વધુ ગૂઢ એવું કંઈ ન હોય, તો જીવનનાં દુઃખો અને અનિષ્ટો અસહ્ય બની જાય. આપણે કંઈ પારમાર્થિક તથા ઇતિહાસની (એટલે કે કાળની) કક્ષાથી પર એવી સત્તામાં માનીએ છીએ, તે કંઈ તર્કની આવશ્યકતાને કારણે નહીં; પરંતુ આ વ્યાવહારિક સત્તા વસ્તુતાએ જ એવી કંઈ ગૂઢતાથી આવરાયેલી છે કે જ્યાં તર્કવિચારનો છેડો આવી જાય છે. ઈશ્વરતત્ત્વ અને તેના આપણી સાથેના સંબંધ વિષે લલકળ્યાં ચિત્રો આપતા હકારવાચક ધર્મસિદ્ધાંતો તો સ્થૂલ — બહિરંગ છે;

તેઓ છુવનના અંતિમ પ્રશ્નોને સ્પર્શતા નથી; તેના કરતાં તો વૃદ્ધાનુભવમૂલક નેતિવાદ આપણને અંતિમ ગહનતાની વધુ નજીક લઈ જાય છે. તર્કવિચાર અને બૌદ્ધિક નિરૂપણને એક વૃદ્ધતાની મર્યાદા છે. “ત્યાં પહોંચી શકતા ન હોવાથી રાજ્ઞો મન સાથે પાછા ફરે છે.”^૧ પોતાના રાજ્ઞો અતિચાર-રોપ ન કરી એસે તેની ખાસ ચીવટ રાખી, (એ બધી બાબતોમાં) મૌન જ સેવનારા બુદ્ધ એ રીતે અંતિમ કક્ષાના વૃદ્ધાનુભવવાદી જ પુરવાર થાય છે. જોકે, પછીની પેઢીઓના તેમના અનુયાયીઓએ તેમના મૌનનો^૨ વિવિધ રીતે અર્થ કયો છે. તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ કરવાની માણસની વૃત્તિ લાંબી વખત દબાવી રાખી શકાતી નથી. ચિલ્લોનના તવારીખગ્રંથોના અહેવાલોને^૩ સ્વીકારી લઈએ, તો બુદ્ધ પછીના બીજા જ સૈકામાં ૧૮ જુદા જુદા મત-મતાંતરો બૌદ્ધધર્મમાં ઊભા થયા હતા.

અંતિમ પ્રશ્નો બાબત બુદ્ધના આ મૌનનો અર્થ સમજવાનો અંતિમ પ્રશ્નો બાબત બુદ્ધના મૌનનો અર્થ પ્રયત્ન કરવા જતાં ત્રણ ચિકિત્સો આપણી આગળ આવીને ઊભા રહે છે:—(૧) આ પ્રત્યક્ષ જગતના ઘટના-પ્રવાહથી પાર એવું કંઈ છે કે નહીં, તે બુદ્ધ બાણતા જ નહોતા, (૨) તે એમ જ માનતા હતા કે આ વ્યાવહારિક જગત એ જ પરમ સત્ય છે;

૧ તેતિરીય ૬૫૦ : યતો કાચો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ॥ ૨, ૪ ॥

૨ સંકુત ૪, ૪૦૦, મન્નિરમ ૧, ૪૨૬.

૩ દીપવસ, ૫-૫૩, મહાવસ ૫-૮

અને તેનાથી પાર બીજું કંઈ નથી; (૩) તે માનતા તો હતા કે, આ વ્યાવહારિક સત્તાથી પર એવી પારમાર્થિક સત્તા વિશ્વમાં છે, તથા ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા ચિત્તની પાછળ પણ કાલાતીત એવું નિત્ય તત્ત્વ છે; પરંતુ અનિર્વચનીય બાબતોનું નિરૂપણ કરવા સામે, તેમની પાસે, નીતિસાધનની દૃષ્ટિવાળાં તેમ જ તર્કબુદ્ધિની મર્યાદાને લગતાં સબળ કારણો હતાં.

અને વસ્તુતાએ પણ કેટલાક લોકો એવા છે કે જેઓ બુદ્ધના મૌનને શૂન્યવાદ કે ઉચ્છેદવાદના ઓઠાડપ માને છે, અને કહે છે કે, બુદ્ધ કંઈ પારમાર્થિક સત્તામાં કે નિત્ય આત્મામાં માનતા જ નહોતા, અને તેમનું નિર્વાણ પણ શૂન્યતાની—ઉચ્છેદની અંધારરાત્રી જ છે. બીજા કેટલાક બુદ્ધને અસંલેપવાદી માને છે. તેમને મતે, વસ્તુઓનું પારમાર્થિક સત્ય બુદ્ધ જાણતા નહોતા; અને કદાચ તેવું સત્ય હોય તો તે જાણી શકાય તેવું પણ ન હોય. તેથી તેમના મૌનને, એ અંતિમ પ્રશ્નોની બાબતમાં કથો નિશ્ચિત જવાબ હોઈ શકતો નથી, એવા અર્થનું સૂચક ગણવું જોઈએ. જ્યારે ત્રીજા કેટલાક એવું માને છે કે, બુદ્ધ મૂઢાનુભવવાદી હતા; અને તે લોકોની રીત અનુસાર પોતે અનિર્વચનીય દશાનાં વર્ણન આપતાં પ્રયત્નકાતા હતા; કારણ કે એ સ્થિતિ સાક્ષાત્કાર કે અનુભવની બાબત છે, તર્કગમ્ય કે શબ્દગમ્ય વસ્તુ નથી. બુદ્ધના સિદ્ધાંતોના આધુનિક વિવેચકો પોતપોતાના વલણ અનુસાર એ બધામાંથી આ કે તે વિકલ્પને સ્વીકારે છે.

વસ્તુઓનું પારમાર્થિક તત્ત્વ શું છે, તેનું કંઈ નિરૂપણ બુદ્ધે

બુદ્ધ અગ્નેયવાદી
નથી

દ્યુત્ત્વ ન હોવાને કારણે જ જે દેહાઈ એમ માને
છે કે, તે નાસ્તિવાદી કે અગ્નેયવાદી હતા,
તે માણસ વસ્તુતાએ બુદ્ધના ઉપદેશનું

કોઈ જ સુમત્ત્યો નથી, એમ કહેવાય. ^૧ પોતાના શિષ્યોને
પોતે બેટલું કહ્યું છે, તે કરતાં ઘણું વધારે પોતે જાણે છે, એ
મતલબનાં બુદ્ધનાં જે અનેક કથનો છે, તેમની સાથે એ
માન્યતાનો વિરોધ આવે છે. અંતિમ પ્રશ્નોની જાળતમાં

૧. પ્રો. એ. બેરીટ્ટે શ્રીય બુદ્ધને અગ્નેયવાદી ગણવા જાળત નીચે પ્રમાણે
કેવો કહે છે:—“આ બધા પ્રશ્નોની જાળતમાં અગ્નેયવાદનો આશયો,
જ્ઞાનની મર્યાદા જાળત કોઈ વિચારપુરઃસર તારવી કાઢેલા નિર્ણયને કારણે,
લેવામાં આવ્યો નથી; પરંતુ તેના બીજા જ એ કારણો દેખાય છે; અને તે
એ કે, એ બધા મુદ્દાઓને લગતો સ્પષ્ટ નિર્ણય બુદ્ધની પોતાની પાસે ન
હોતો; એટલું જ નહીં, પણ તે એવું માનવા હતા કે, એ જાળતોની મર્યાદા
નિર્વાણપ્રાપ્તિ માટે આવશ્યક મનોદશા પ્રાપ્ત કરવામાં અદ્વિતીય યર્થ રાકે
તેમ નથી.” “પશ્ચિમના કાળકાળો ઉપરથી પૂરું દેખાઈ આવે છે કે, આ
વિશ્વની પારમાર્થિકતા અને પ્રયોગન, કે જેમાં બુદ્ધ માનતા ન હતા, તેમાં
માનનારા ધણા પ્રામાણિક વિચારકો પણ મરણ બાદ પ્રાણીનો સંકેતર
વિનાશ થાય છે, એવું નિરાતે તથા વિના વાંધે સ્વીકારી જાય છે.” “બુદ્ધ
સાથા અગ્નેયવાદી હતા; તેમણે પોતાના જ્ઞાનનામાં પ્રચલિત એવા જુદા
જુદા વાદોનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને આખરે આપણા આધુનિક વાદોના
અભ્યાસમાંથી જે કોઈ સમાધાન મેળવી શકીએ છીએ, તેથી વધુ કોઈ
સમાધાન તેમને તે અભ્યાસમાંથી મળ્યું નહોતું; તથા તેમનો પોતાનો પણ
તે જાળતમાં વિચારી કાઢેલો કે સ્વીકારેલો એવો કોઈ નિશ્ચિત અભિપ્રાય
નહોતો, એવું ચોક્કસ કહી શકાય. તાત્ત્વિક રીતે બુદ્ધના પોતાના કહી
શકાય તેવા બૌદ્ધસિદ્ધાંતના ભાગોમાં તત્ત્વસિદ્ધાંત મૂકવાની જાળતમાં
સર્વનાત્મક શક્તિની જે સામાન્ય દરિદ્રતા જોવામાં આવે છે, તે ઉપરથી
કોઈને પણ એ બુદ્ધાસો સ્વીકારવાનું મન થાય.” [“બુદ્ધિઝ્ટ ટ્રિબ્યુનાલ”
(૧૯૨૩) પા. ૪૫ અને ૬૩].

હકારાત્મક કે નકારાત્મક એવો દોષ જવાળો શોધવાની તસ્દી જ લેવા ન માગતા એવા એવી સંશયવાદ સાથે બુદ્ધના ભાવને સરખાવવો, કે પોતે એ બાળતમાં કાંઈ જાણતા નથી એવું કબૂલ કરવાની તેમનામાં હિંમત નહોતી એમ કહેવું, એ બુદ્ધને નયો અન્યાય કરવા જેવું છે. "સંયુત્તનિકાય"માં એવો પ્રસંગ નોંધેલો છે કે, "એક વખત ભગવાન કોસંબી પાસે સિંસપાવનમાં રહેતા હતા. તે વખતે તેમણે સિંસપાનાં થોડાં પાન લઈને પોતાના ભિક્ષુઓને કહ્યું, "હે ભિક્ષુઓ ! મારા હાથમાં જે આ થોડાં સિંસપાનાં પાન છે, તે સંજ્યામાં વધારે છે, કે આ સામેના આખા સિંસપાવનમાં જે છે તે વધારે છે ?"

"હે ભગવન્ ! આપના હાથમાં જે થોડાં પાન છે તે સંજ્યામાં વધારે નથી, પરંતુ સામેના સિંસપાવનમાં જે પાન છે તે તેમના કરતાં સંજ્યામાં કેટલાય ગણાં વધારે છે."

"તે જ પ્રમાણે, હે ભિક્ષુઓ ! મેં જે અનુભવ્યું છે અને તમને નથી કહ્યું, તે તમને મેં જે કહ્યું છે તેના કરતાં ઘણું વધારે છે. અને તે બધું મેં તમને શાથી નથી કહ્યું ? કારણ કે, હે ભિક્ષુઓ ! તે બધું જાણવાનો કશો અર્થ નથી, તે બધું જાણવાથી બ્રહ્મચર્યમાં (સાધનામાર્ગમાં) મદદ થતી નથી, વિવરોમાં નિર્વેદ-વૈરાગ્ય થતો નથી, તૃષ્ણાઓનો નિરોધ થતો નથી, ક્ષણભંજુરતાનો પ્રવાહ શાંત થતો નથી, કે સંબોધ-સાક્ષાત્કાર કે નિર્વાણ પ્રાપ્ત થતાં નથી. તેથી કરીને તે બધું મેં તમને કહ્યું નથી."¹

માતૃમ્યપુત્ર બુદ્ધ પાને આવીને અતિમ પ્રશ્નો જાળતની
 ઈશ્વીર દિવ્યો ગતિાવે છે અને અષ્ટ મ લગાવી દે છે કે, આ
 મધા પ્રશ્નોનો ઢરો જવાબ તમે નથી આપતા એ મને રુચતુ
 આવતુ નથી પછી તો અવિનય ઢહી શકાય તેવી ભાષામા તે
 બુદ્ધને પકડાવે છે કે, “આપ જો આ બધા પ્રશ્નોના જવાબ
 આપશો તો જ હુ આપનો શિષ્ય ગ્હીશ, નહીં તો ભિતુપણાનો
 ત્યાગ કરી ફરી મ માગી થઈ જઈશ, આપને જો આ જાળતોતુ
 જ્ઞાન ન હોય તો તેમ કબૂલ કરી દેવુ એ જ આપને માટે
 પ્રામાણિક માર્ગ છે !”

બુદ્ધ ચિકાયા વિના શાંતિથી જવાબમા તેને પૂછે છે કે, તુ
 માટે શિષ્ય થઈશ તો આ સુદાઓતુ અપીકરણુ હુ તને કરીશ,
 એવુ મે તને ઢહી કહ્યુ હતું ખરુ ? અને પછી તેને આ પ્રમાણે
 એક રૂપક ઢટી બતાવે છે - “ઢોઈ માણસને ઝેર પાયેલુ જાણ
 વાચુ હોય તેના સગાવહાલા શસ્ત્રક્રિયા કરનારા વેધને
 જવહી જલહી બોવાવી લાવે પરતુ પેલો ઘાયલ થયેલો
 માણસ તે વેધને હે કે, ‘ત્યા સુધી તમે મને એ નહીં કહો
 કે, આ જાણ કાલે મારું હતું, એ મારનાર સી હતી કે પુરુષ,
 પ્લાદાણુ હતો કે શૂદ્ર, તેનુ ગોત્ર શુ હતુ, તથા તે જાણે હતો
 કે ળંગણો, તેમ જ તે જાણુ કર્જ બતતુ હતું તથા તેનો આકાર
 કેવો હતો - ત્યા સુધી હુ તમને આ જાણુ મારા શરીરમાથી
 ખેચી ઢાઢવા દઈશ નહીં’ - તો તેનુ શુ પરિણામ આવે ?
 આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ તેને આપવામા આવે ત્યાર પહેલા
 તો તે જખમી થયેલો માણસ મરી જ જાય ! તે જ પ્રમાણે
 જે શિષ્ય આની બધી પર વસ્તુઓ જાળત બધા પ્રશ્નોનો

જવાબ પ્રથમ મેળવવા ઇચ્છે, તે, દુઃખ, દુઃખનું કારણ દુઃખનો નિરોધ, અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ - એ આવશ્યક સત્યો અનુભવતા પહેલાં જ મરણ પામે. ”

બુદ્ધનો હેતુ છેક જ વ્યવહારુ છે. તે પોતાના શ્રોતાઓને

તાત્વિક ચર્ચાઓ ન કરવા પાછળ બુદ્ધનો વ્યાવહારિક હેતુ તાત્વિક ચર્ચાઓ તરફ નહીં, પણ આત્મ નિશ્ચય તરફ પ્રેરવા માગે છે. આપણને જે જાણવાની સૌથી વધુ અગત્ય છે, તેના કેટલાક અંશો એવા છે કે જેમનું ચચાચોગ્ય શાબ્દિક વર્ણન આપી શકાતું નથી. તેથી તે પોતાના શિષ્યોને પોતે ઉપદેશીદ માર્ગને અનુસરી, બધું જાતે જ ભેઈ લેવાની હાકલ કરે છે. તે ઢંઢરો પીટીને કહે છે કે, જો આપણે ચચાચોગ્ય પુરુષાર્થ કરીએ, આપણા વિચારો ઉપર કાબૂ મેળવીએ, આપણાં હૃદયને શુદ્ધ કરીએ, અને આપણી વાસનાસરિતને જુદી દિશામાં વાળીએ, તો આપણામાં નિર્મળતાનું ઇન્ધરી તેજ જળહી જીઠે, તથા પરિપૂર્ણ શુદ્ધિ અથવા શાશ્વત ધર્મ આપણે હૃદયમંદિરમાં વિરાજે. જેને જોવું હોય તે આવે અને જુએ વારાણસીના પ્રથમ ધર્મોપદેશમાં તે ચોખ્ખું કહી દે છે કે “મેં જતાવેલા માર્ગ પ્રમાણે ચાલી જુઓ, તો આ જન્મમાં જ તમે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરી શકશો, તથા તેને નજરોનજર ભેઈ શકશો. ” કોઈ અજ્ઞેયવાદી આવી ખાતરીથી તથા આવા પ્રભુત્વ સાથે આવું કહી શકે ખરો ?

જો કે તેમણે ઘણી માન્યતાઓ વિષે ચંકા ઉઠાવી છે, તોપણ, વિશ્વમાં પ્રવર્તતા ઋતુના નિયમ જાણત, કે આધ્યાત્મિક

જીવનની પારમાર્થિકતા અને અગ્રન્ય જાળવ કરી શકા ઉદાવી નથી. શીલ-સદાચાર વિષેનો તેમનો નિરંતર આગ્રહ, અને જુદેની ક્ષોડીએ જ બધી માન્યતાઓનું પરીણ, એ બંને આગ્રહોના મૂળમાં તેમની લીલ તથા વાસ્તવિક પ્રતીતિઓ રહેલી હતી. જનનો નિયમ એ જ તેમને મન પરમાર્થ છે. માનવની આકાંક્ષા અને પુરુષાર્થનો તે જવાબ છે, તથા આખા વિશ્વનું અસ્તિત્વ તેના ઉપર નિર્ભર છે. ઇતિહાસનું તત્ત્વ પણ તે છે, તથા આખી શ્રદ્ધિની દૃઢતાયંતા પણ તેમાં જ છે.

આમ, ધારો કે, પુરાવાઓની સખગતિને કારણે આપણને ફરજિયાત માનવું પડે કે, જુદે અંતિમ પ્રશ્નો જાળવતું સ્વયં પ્રગટ થયું ન હોવા છતાં, તેમને તેનું જ્ઞાન તો હતું જ; તો પણ એવું કેમ ન હોય કે નાસ્તિકતા એ જ તેમનું સ્વયં હતું? પર આત્માની વાસ્તવિકતા જાળવ ધર્માનુભવે પૂરા પાડેલા જોરદાર તથા દગલાખંધ પુરાવાઓને પણ જેઓ પ્રમાણવા નથી માગતા, તેવા નાસ્તિકવાદીઓ પોતાના સમર્થનમાં જુદને દોષે છે; અને કહે છે કે, જુદનું નિર્માણ એ 'શાશ્વતરાત્રીમાં શાશ્વત નિદ્રા' જ નથી શું? ઈશ્વર વિનાનું સ્વર્ગ, આત્મા વિનાની અમરતા, અને પ્રાર્થના વિનાની શુદ્ધિ - એ તેમને મતે જુદના સિદ્ધાંતોનો સાર છે.

“પાશ્ચાત્ય અર્થમાં ઈશ્વર જેવી વસ્તુને જે સિદ્ધાંત સ્વીકારતો નથી, માણસમાં આત્મા જેવી કોઈ નિત્ય વસ્તુ નથી એમ જે કહે છે, અમરતાની માન્યતાને જે સિદ્ધાંત ભૂલ

જુદ નાસ્તિકવાદી
નથી

ગણે છે, અને તેની આશા રાખવી એને પાપ માને છે, પ્રાર્થના કે હોમહવનથી કાંઈ ફળ નીપજે છે એવું જે સિદ્ધાંત માનતો નથી, સુક્તિ માટે સ્વપ્રયત્ન સિવાય બીજા કશા તરફ નજર કરવાની જે ના પાડે છે, તથા જે ધર્મ તેના પ્રારંભિક શુદ્ધ સ્વરૂપે (અર્થ) આજ્ઞાપાલનના નિયમ કે વ્રત જેવી કશી વસ્તુ જાણતો ન હતો, અને છતાં રાજ્યસત્તાની કશી મદદની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જે ધર્મ જૂની દુનિયાના મોટા વિસ્તારમાં અદ્વલુત ઝડપે ફેલાઈ ગયો, અને જુદા જુદા દેશોમાં ગમે તેવાં હલકટ વહેમોના મિશ્રણવાળો બનવા છતાં જે ધર્મ આજે પણ માનવજાતના મોટા વિભાગનો મુખ્ય ધર્મ છે” — એ બિનામાં ટી. એચ. હક્સલી^૧ માનવ જાત માટે ભારે આશા જુએ છે.^૨ પરંતુ બુદ્ધના જમાનાની મનોદશા જોતાં માલૂમ પડી આવે છે કે, જો બુદ્ધનો ઉપદેશ એવો નકારાત્મક હોત, તો તે જમાનાના લોકો તેનો સ્વીકાર કરે એ કદપી શકાતું નથી. આવી નકારાત્મક ફિલસૂફી હિંદુસ્તાન દેશમાં ધાર્મિક પુનરુત્થાનનો આદેશ બન્યો હતો એવું માનવું, એ હિંદુસ્તાનની ધાર્મિક પરિસ્થિતિથી પરિચિત એવા કોઈ પણ માણસ માટે અશક્ય છે. જો કે બુદ્ધ તેમના જમાનામાં સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ ગણાતા પ્રજ્ઞાની સર્વોપરિતાનો અસ્વીકાર કરે છે; તોપણ બુદ્ધના અનુયાયીઓને એમ હંમેશ લાગતું હતું કે પ્રજ્ઞદેવની કલ્પનાથી વધુ કોઈ ઉચ્ચ કલ્પનાને આગળ કરવા જ બુદ્ધ તેમ કરતા હતા. બીજા દેવોના ઉપાસકો પોતાની ભક્તિ એકને બદલે

૧. પ્રમિદ્ધ અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક. [ઈ. સ. ૧૮૨૫-૬૫] — અનુ. ૧.

૨. ૧૮૬૩, રોમેનીઝ વ્યાખ્યાન.

પ્રીત દેવને અર્પતા હતા. તે જમાનો ગિર અને વિષ્ણુ
જેવા મોટા દેવોની બઢનીનો હતો, અને વખત જતાં બુદ્ધને
પોતાને જ તેમના અનુયાયીઓએ દેવપદે સ્થાપી દીધા.
બુદ્ધના અનુયાયીઓને નાસ્તિકવાદી વસ્તુના હોદ્દો દરગિજ
ન કદી મકાય.

તેના કરતાં વધુ મજાનું અને યોગ્ય તો એ કહેવાય કે,
બુદ્ધના ઉપદેશને તેમની આત્મગામ્મની પરિસ્થિતિના અનુ-
સંધાનમાં સ્વમજ્જા પ્રયત્ન કરીએ, અને પછી પ્રશ્ન કરીએ કે
વ્યાવહારિક જગતની પાછળ તેમજ તેનાથી પર એવી કોઈ
પારમાર્થિક મત્તામાં, કે મંમારમાં વ્યવહારતા જીવાત્મા ઉપરાંત
કોઈ નિત્ય આત્મામાં તે માનતા હતા કે નહીં, તથા નિર્વાણની
સ્થિતિ વિષેની શાશ્વત જીવન તરીકેની કોઈ ભાવાત્મક કલ્પના
તેમની પાસે હતી કે નહીં. બુદ્ધ દેવજ નાસ્તિક છે કે
આધ્યાત્મિક પારમાર્થિક મત્તામાં માનનારા છે, તે વાતનો
નિર્ણય કરવામાં એ વસ્તુ આપણને મદદગાર નીવડશે.

પારમાર્થિક સત્તા

ધર્મની કલ્પનાનો ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે વિકાસ થતો ગયો તેનો ઇતિહાસ જાણવા જેવો છે. નૈતિક ધર્મ નયના 'ઋત' નો ખ્યાલ વેદોમાં તેમજ ભૌતિક નિયમ કે વ્યવસ્થિતિના અર્થમાં 'ઋત' નો ખ્યાલ^૧ હિંદુસ્તાનના આર્યો ઇરાનના આર્યોથી છુટા પડ્યા તે સમયે જેટલો જૂનો છે^૨ બધા પદાર્થો અને પ્રાણીઓ નિયમના અમલ હેઠળ છે. તેઓ પોતાને માટે નિયત થયેલ અમુક ક્રમને અનુસરે છે. વૈદિકયુગમાં એ શબ્દ ધીમે ધીમે ભૌતિક ક્ષેત્રમાંથી વિકસીને નૈતિક ક્ષેત્રમાં વ્યાપવા લાગ્યો, અને તેનો અર્થ નિયમ-રૂઢિ અને શિક્ષાચાર કે જે અનુસાર માણસે વર્તવું જોઈએ-એ થવા લાગ્યો. ઋત અર્થાત્ નીતિનિયમ એ કંઈ દેવે નિર્મેલી વસ્તુ નથી. તે પોતે જ દેવી તથા દેવોથી સ્વતંત્ર વસ્તુ છે, જે કે વરુણ અને આદિત્યો તેના સ રક્ષકો છે.

૧ વૈદિક ભાષા તેમજ જૂની ઇરાનની ભાષા, એ બન્નેમાં તે ખ્યાલ માટે એક જ શબ્દ છે અને તેનો અર્થ 'નિયમ' થાય છે. વૈદિક શબ્દ 'ઋત' છે, જૂની ઇરાનની ભાષામાં 'અર્ત' છે, અને અવેસ્તા ભાષામાં 'અપ' છે.

૨ આર્યો બાબત જો કલ્પના છે કે, તેઓ મધ્ય એશિયા તરફથી પહેલા ઇરાનમાં આવ્યા, અને ત્યાંથી પછી મેઘવાક આર્યો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા, એનો અહીં ઉલ્લેખ છે —અનુ.

ઉપનિષદોમા, ‘ધર્મ’ દરતાં પર દશુ નથી, ‘જે ધર્મ’ છે, તે જ મત્ય છે,’^૧ એ મતલબનાં વાક્યો મળે છે. ઋતુ અને સય એ બંને એક જ વસ્તુની મૈદ્વતિક અને વ્યાવહારિક એવી બે બાબતો.

ઉપનિષદોમા
‘ધર્મ’નો ખ્યાલ

છે.^૨ પારમાર્થિક જગત તો મપૂર્ણ સુમેળનું જગત છે. વિચ્છેદ, વિભિન્નતા, વિષ્ણુ ગતિ, અને વિસવાદિતા એ આપણા મત્ય જીવનનાં લક્ષણો છે. નિયમ કે વ્યવસ્થિતિ માટેનો આપણો પ્રેમ અને અત્ય માટેની આપણી શોધ એ વસ્તુઓ તે જાગ્રમા-વિક જગત માથેના આપણા મૂળગત સબધની સૂચક છે.

પરંતુ ઉપનિષદોમા જ્યારે પારમાર્થિકને જ વાસ્તવિક ગણીને તેના ઉપર બાર મૂકવામા આવ્યો. ધર્મ વિષેની બૌદ્ધ દૃષ્ટિ છે, તથા મત્ય અને ધર્મને તેની સાથે એકત્વ ગણી લેવામા આવ્યા છે, ત્યારે પ્રાચીન બૌદ્ધ ધર્મમા પ્રત્યક્ષ જીવનમા પ્રવર્તતા નિયમ તરીકે ધર્મ ઉપર વધુ બાર મૂકવામા આવ્યો છે, અને પારમાર્થિકની વાસ્તવિકતા ઉપર બાર મૂકવામા આવ્યો નથી. ધર્મ એટલે મૂળગત નિયમ કે વ્યવસ્થિતિ તેનો અર્થ કુદરતના કાયદા, કાર્યકારણનો નિયમ, તથા વર્ણધર્મ થાય છે. “હે ભગવન્! રાજાધિરાજ ટોણુ છે? ધર્મ એ રાજાધિરાજ છે.”^૩ તે અટળ અને અમોઘ

૧ ‘તસ્માદ્ ધર્માત્પર નાસ્તિ’ । બદ્દ૬૦ ૧૫૦ ૧-૪-૧૪ “યો વૈ સ ધર્મ સત્ય વૈ તત્”

૨ ત્વામેવ ઋતુ વદિષ્યામિ, સત્ય વદિષ્યામિ ॥ તેતિ ૦ ઉપ ૦ ૧, ૧, ઋતુ ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચન ચ, સત્ય ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ॥ તેતિ ૦ ૧૫૦ ૧, ૬

૩ અનુત્તરનિકાય ૩

એવો નીતિનિયમ છે; આપણી લૌકિક ન્યાયનીતિ એ તો તેનો પડછાયોમાત્ર છે. ધીમે ધીમે ધર્મ શબ્દ કોઈ પણ વસ્તુનો સ્વભાવ અથવા સ્વરૂપ, કે જે તે વસ્તુના અસ્તિત્વનું મૂળ તથા કારણ બેઠે છે, — તે અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો.

પરમતત્ત્વનું આકલન આપણે અસંખ્ય બાબુએથી કરી શકીએ છીએ. દરેક ધર્મ તેમાંથી એક બાબુ પસંદ કરે છે, અને બાકીની બધીનું તેને કેન્દ્ર બનાવે છે. તેમ બુદ્ધે નીતિનિયમની

નીતિનિયમની
વાસ્તવિકતા

બાબુ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. ધૂમતા તારાઓથી માંડીને જીવનની નાનામાં નાની ગતિ સુધીની આખી વિશ્વપ્રક્રિયાને બુદ્ધ નિયમ વડે જોતપ્રોત થયેલી બુદ્ધે છે. આપણે તક અલાવતી વખતે કેટલીક વાર આ વિશ્વને કોઈ યોજનાસર ન ચાલતું તથા અવ્યવસ્થિત હોવાનું ભલે સિદ્ધ કરીએ, પરંતુ વ્યવહારમાં આપણે તે મતને અનુસરતા નથી. આખું વિશ્વ અમુક નિયમના આવિષ્કારરૂપ છે એમ માનીને જ આપણે કંઈ કરીએ છીએ; અને અનુભવે આપણી તે માન્યતા વધુ ને વધુ સાચી ઠરતી જાય છે. પરંતુ એ નિયમ નૈતિક નિયમ છે. આપણા કેટલાક વિપરીત ભાવાવેશો વખતે જગતને ભલે આપણે અંધાધૂંધીભરેલું, પ્રેમરહિત તથા દુષ્ટ કલ્પીએ; પરંતુ કાર્યમાં તો આપણે પેલા જિંડા વિશ્વાસથી જ વર્તીએ છીએ કે, તે તત્ત્વતઃ ઋતને અધીન છે. નૈતિક ધ્યેયો એ કંઈ વૈયક્તિક કલ્પનાઓ કે વિકાસપ્રક્રિયા દરમ્યાન જીલી કરવામાં આવેલી કામચલાઉ ગોઠવણો નથી. તેમનાં મૂળ તો વિશ્વના પોતાના ઘડતરમાં છે. ધર્મ અથવા ઋતને બુદ્ધ વિશ્વનું પ્રેરક બળ માને

છે. આપણે તેને મૂર્તિમંત કરીએ એવી આપણી પાસે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. દરેક નૈતિક આદર્શનાં બે લક્ષણ હોવાં જોઈએ: એક તો, માણસ વડે તે સિદ્ધ કરી શકાય તેવો હોવો જોઈએ; અને બીજું, આખી વિશ્વપ્રક્રિયાનો તેને ટેકો હોવો જોઈએ. આપણે જો તેને મૂર્ત રૂપ આપી શકીએ તેમ ન હોય, તો તેનો અમલ કરવાનું આપણને કહેવાનો, કંઈ અર્થ નથી. અપ્રાપ્ય ધ્યેયો, ચિંતવવા પૂરતાં, ગમે તેવાં સુંદર લાગતાં હોય, પરંતુ તેમને કોઈ અર્થમાં નૈતિક ધ્યેયો ન કહી શકાય. તેમને આપણે વરી શકીએ નહીં, કે આપણી વફાદારી સમર્પી શકીએ નહીં. વળી આપણે નૈતિક ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન ભરે કરીએ, પરંતુ વિશ્વપ્રક્રિયામાં તેમને સ્થાન ન હોય, તો આપણી બધી આશાઓ ધૂળધાણી થાય, અને આપણા ભલભલા પ્રયત્નો પણ વિક્ષણ થાય. વિશ્વપ્રક્રિયાને ઉલટાવીને આપણે વસ્તુસ્થિતિને વધુ સારી કરવાની આશા રાખી શકીએ નહીં. તેથી સાથે સાથે આપણને એવી ખાતરી મળવી જોઈએ કે, વિશ્વમાં પોતામાં જ એક સચરાચર તત્ત્વ એવું વિદ્યમાન છે કે જે નૈતિક સંસિદ્ધિ માટે કાર્ય કરી રહ્યું છે; અને આપણે અદ્ય પ્રાણીઓએ પોતપોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહેતાં છતાં, તે ધ્યેયની સંસંદ્ધિમાં પોતાનો ફાળો આપવાનો છે. બુદ્ધ તે ખાતરી આપણને આપે છે. તે કહે છે કે, જેના ઉપર આપણે મદાર જાંધી શકીએ તેવી કોઈ વાસ્તવિક સત્તા જો આ વિશ્વમાં હોય, તો તે ધર્મ અથવા ઋતની છે. એ ધર્મનું સંસ્થાપન થયું, એ જ આખી વિશ્વપ્રક્રિયાની પણ સંસિદ્ધિ છે. તે કહે છે કે, ‘જગતનાં તમામ પ્રાણીઓ ~ હા, તમામ

પ્રાણીઓ - ચોતપોતાની અપૂર્ણતાઓમાંથી છુટકારો પ્રાપ્ત કરવાનાં છે. ^૧ બુદ્ધ આ જગતના એક સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ એવા સત્તાધીશમાં ભલે ન માનતા હોય; પરંતુ તે કહે છે કે, વિશ્વપ્રક્રિયા આપણા નૈતિક પ્રયત્નો પ્રત્યે બેદરકાર નથી. ધર્મની મધ્યવર્તી સત્તા આપણને ‘છે તેનાથી સારું’ પ્રાપ્ત કરવાના આપણા પ્રયત્નોમાં આપણને મદદ કરે છે. આ વ્યવહારતી પ્રક્રિયાથી પર એવી એક સત્તા છે કે જે તેનામાં વિશ્વાસ કરનારાઓની શ્રદ્ધાને જવાળ આપે છે. ધર્મ એ કંઈ પોક્કળ કલ્પના માત્ર નથી; પરંતુ તે તો આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા જગતના મૂળમાં રહેલી અને તેને નિયંત્રિત કરતી સત્તા છે. આ વ્યાવહારિક જગતમાં બધું ચલ છે, છતાં એવું કંઈક છે કે જે અચલ છે. તે વસ્તુ આ જગતમાં ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક વિશ્વનિયમ તરીકે વ્યક્ત થાય છે, અને તે જ આ વ્યાવહારિક જગતનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે. આપણે તેની આમન્યામાં રહેવાનું છે, અને તેને આપણી ભક્તિ અર્પવાની છે. બુદ્ધ પૂરેપૂરા તથાગત બન્યા પછી પણ ધર્મના અમલ હેઠળ ધર્મને ‘ભક્તિ અને આદર’ સમર્પતા સમર્પતા જીવન વ્યતીત કરવાનું કરાવે છે.^૨

૧. “એક જોડો મતબેદ અહીં નોંધવો જોઈએ. ‘બૌદ્ધધર્મ’ એમ કહે છે કે, તમામ પ્રાણીઓની મુક્તિ યવાની છે, ત્યારે ‘ખ્રિસ્તીધર્મ’ ઇતિહાસમાં જોવામાં આવેલા તેના વ્યાપકમાં વ્યાપક સ્વરૂપે હતો પણ અસંખ્ય પ્રાણીઓને દર્શિને માટે અંત વિનાની યાતનાઓ અને કદી ન ખૂટતા પાપના ભાગી કરાવે છે.” [ડૉ. ઈ. ઇર્ષેન્ડર, ‘બુદ્ધિઝમ એન્ડ ક્રિશ્ચિયાનિટી’ (૧૯૨૩), પા. ૩૦૬].

૨. સંયુત્ત ૨, ૧૩૮ ઇં; અંશુતર ૨, ૨૦ ઇં. ‘ધમ્મો મયા અમિ-સંબુદ્ધો તમેવ ધમ્મ સક્કત્વા ગુરુકન્યા ડપનિસ્સાય વિહરેવ્વમ્ ॥’

ધર્મનો સાક્ષાત્કાર (ધર્મનિપસ્સન) એ જ જોધિજ્ઞાન છે.

ધર્મ-સાક્ષાત્કાર અર્થાંગિક માર્ગનો છેટો એ ધર્મસાક્ષાત્કાર છે—‘ જીવતોજીવત આ જિંદગીમાં જ ચિત્ત અને પ્રજ્ઞાની વિમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી, અનુભવવી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો ’—એ છે. એ સાક્ષાત્કાર શું વૈયક્તિક માનસિક દશા છે? અર્થાત્, શુદ્ધ કહે છે તેમ, પ્રેમના વિષય વિનાની પ્રેમની દશા છે? તે કહે છે કે, તે સ્થિતિમાં આપણે અહીં આ જીવનમાં જ પરમ મત્યનો સ્વીકાર સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ; દ્વિતીયસાક્ષ દેખાવોની પાછળ જે આધ્યાત્મિક ગૂઢ રહેલું છે, તેને આપણે મીઠું પકડી શકીએ છીએ. ગેરવ્યવસ્થામાંથી નિયમ કે વ્યવસ્થા તરફ જવા માંડતાં આપણે ક્ષત્રિકમાંના નિત્ય તરફ અને વ્યાવહારિકમાંના પારમાર્થિકમાં જઈ પહોંચીએ છીએ. આપણા મનને જાણ જગતમાંથી પાછું ખેંચી લઈને મમાધિની સ્થિતિમાં રાખતાં આ સાક્ષાત્કાર આપણને યાચ છે. નીતિમાધન વડે ત્યારે આપણે આપણા ચિત્તને શુદ્ધ કરીએ છીએ, તથા આપણા ચૈતન્યની સમગ્ર શક્તિને આપણામાં જાડામાં જાડે રહેલા તત્ત્વ ઉપર ઢેન્દ્રિત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી અંદર શુભ યદેલી આધ્યાત્મિક શક્તિઓને આપણે વ્યગ્રત કરી શકીએ છીએ, અને પછી અચાનક સાક્ષાત્કારની સ્પષ્ટતા અને મુક્તિના આનંદવાળો એક નવો અનુભવ પ્રગટી નીકળે છે.

જેઓ આપણને કહે છે કે, શુદ્ધ ધર્માનુભવમાં માને છે, પરંતુ તેનો વિષય કશો માનતા નથી, તેઓ ધર્મ એ જ જાણ મૂળ શ્રેયોમાં કહેલી વાતોથી વિરુદ્ધ જાય

પ્રાણીઓ - પોતપોતાની અપૂર્ણતાઓમાંથી છુટકારે પ્રાપ્ત કરવાનાં છે. ૧^૨ બુદ્ધ આ જગતના એક સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ એવા સત્તાધીશમાં ભલે ન માનતા હોય; પરંતુ તે કહે છે કે, વિશ્વપ્રક્રિયા આપણા નૈતિક પ્રયત્નો પ્રત્યે બેદરકાર નથી. ધર્મની મધ્યવર્તી સત્તા આપણને 'છે તેનાથી સારું' પ્રાપ્ત કરવાના આપણા પ્રયત્નોમાં આપણને મદદ કરે છે. આ વ્યવહારી પ્રક્રિયાથી પર એવી એક સત્તા છે કે જે તેનામાં વિશ્વાસ કરનારાઓની શ્રદ્ધાને જવાબ આપે છે. ધર્મ એ કંઈ પોકળ કલ્પના માત્ર નથી; પરંતુ તે તો આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા જગતના મૂળમાં રહેલી અને તેને નિયંત્રિત કરતી સત્તા છે. આ વ્યાવહારિક જગતમાં બધું ચલ છે, છતાં એવું કંઈક છે કે જે અચલ છે. તે વસ્તુ આ જગતમાં ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક વિશ્વનિયમ તરીકે વ્યક્ત થાય છે, અને તે જ આ વ્યાવહારિક જગતનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે. આપણે તેની આમન્યામાં રહેવાનું છે, અને તેને આપણી ભક્તિ અર્પવાની છે. બુદ્ધ પૂરેપૂરા તથાગત બન્યા પછી પણ ધર્મના અમલ હેઠળ ધર્મને 'ભક્તિ અને આદર' સમર્પતા મમર્ષતા જીવન વ્યતીત કરવાનું ઠરાવે છે.^૨

૧. = એક જોડા મતભેદ અહીં નોંધવો જોઈએ બૌદ્ધધર્મ એમ કહે છે કે, તમામ પ્રાણીઓની સુખિતિ યવાની છે, ત્યારે ખ્રિસ્તીધર્મ દતિદાસમાં જોવામાં આવેલા તેના બ્યાપકમાં બ્યાપક સ્વરૂપે હજી પણ અસંખ્ય પ્રાણીઓને દંભેશને માટે અંત વિનાની યાતનાઓ અને કદી ન ખૂંટતા પાપના ભાગી ઠરાવે છે. [જે ઈ. ડાર્વેન્ઝર, 'બુદ્ધિજ્ઞ એન્ડ ક્રિસ્ટિયાનિટી' (૧૯૨૩), પા. ૩૦૬]

૨ સંયુક્ત ૨, ૧૩૮ હ૦, અનુત્તર ૨, ૨૦ હ૦. 'ધમ્મો મયા ભમિ-સયુદ્ધો તમેવ ધમ્મ સજ્જત્વા ગુરુત્ત્વા ઉપનિસ્સાય વિહરેવ્યમ્ ॥'

ધર્મનો સાક્ષાત્કાર (ધર્મવિપસ્તન) એ જ બોધિજ્ઞાન છે. અર્થાંગિક માર્ગનો છેડો એ ધર્મસાક્ષાત્કાર છે—‘ જીવતોજીવત આ જિંદગીમાં જ ચિત્ત અને પ્રજ્ઞાની વિમુક્તિ પ્રાપ્ત કરવી, અનુભવવી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો ’—એ છે. એ સાક્ષાત્કાર શું વૈયક્તિક માનસિક દશા છે? અર્થાત્, જુદા કહે છે તેમ, પ્રેમના વિષય વિનાની પ્રેમની દશા છે? તે કહે છે કે, તે સ્થિતિમાં આપણે અહીં આ જીવનમાં જ પરમ સત્યનો સીધો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ; ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય દેખાવોની પાછળ જે આધ્યાત્મિક ગૂઢ રહેલું છે, તેને આપણે સીધું પકડી શકીએ છીએ. ગેરવ્યવસ્થામાંથી નિયમ કે વ્યવસ્થા તરફ જવા માંડતાં આપણે ક્ષણિકમાંના નિત્ય તરફ અને વ્યાવહારિકમાંના પારમાર્થિકમાં જઈ પહોંચીએ છીએ. આપણા મનને બાહ્ય જગતમાંથી પાછું ખેંચી લઈને સમાધિની સ્થિતિમાં રાખતાં આ સાક્ષાત્કાર આપણને ધાય છે. નીતિસાધન વડે જ્યારે આપણે આપણા ચિત્તને શુદ્ધ કરીએ છીએ, તથા આપણા ચૈતન્યની સમગ્ર શક્તિને આપણામાં જાડામાં જાડે રહેલા તરવ ઉપર કેન્દ્રિત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણી અંદર ગુપ્ત પડેલી આધ્યાત્મિક શક્તિઓને આપણે જાગ્રત કરી શકીએ છીએ, અને પછી અચાનક સાક્ષાત્કારની સ્પષ્ટતા અને સુક્તિના આનંદવાળો એક નવો અનુભવ પ્રગટી નીકળે છે.

જેઓ આપણને કહે છે કે, જુદા ધર્મોઅનુભવમાં માને છે, પરંતુ તેનો વિષય કશો માનતા નથી, તેઓ મૂળ શ્રંધોમાં કહેલી વાતોથી વિરુદ્ધ જાય

છે, અને બુદ્ધને નાહક સ્વગત વિરોધના દોષી બનાવે છે. ઉપનિષદોમાં જેને બ્રહ્મ કહે છે તેની પારમાર્થિકતા બુદ્ધના સિદ્ધાંતમાં વિવક્ષિત જ છે; જો કે બુદ્ધ તેને ‘ધર્મ’ એવું બુદ્ધનામ આપવાની છટ લે છે, કે જેથી વ્યાવહારિક ભૂમિકામાં આપણે માટે તેનું નૈતિક મૂલ્ય સ્પષ્ટ થાય. ધર્મનો માર્ગ એ બ્રહ્મનો જ માર્ગ છે.^૧ ધર્મમાં વસવું એ બ્રહ્મમાં જ વસવું છે.^૨ સુક્ત બનેલો તથાગત પણ ધર્મરૂપી કાયવાળો (ધમ્મકાય) કહેવાય છે, બ્રહ્મરૂપી કાયવાળો (બ્રહ્મકાય) કહેવાય છે, ધર્મભૂત કહેવાય છે, બ્રહ્મભૂત કહેવાય છે.^૩ અષ્ટાંગિક માર્ગ પણ નિર્વિશેષપણે બ્રહ્મયાન તેમ જ ધર્મયાન કહેવાય છે.

૧. સુબુત ૧-૧૪૧

૨. સુબુત ૨૦ ૧-૨૦૭

૩. દીપ ૩-૮૪, ૮૬.

અનાત્મવાદ

પોતાના (‘અનત્ત’) અનાત્મવાદના સિદ્ધાંતથી બુદ્ધ
 એવું નિરૂપવા માગે છે કે, જેને આપણે
 ‘અહં’ કે જીવાત્મા કહીએ છીએ, તે તો
 એક ચાલતી રહેતી પ્રક્રિયાનો પ્રવાહ છે, કોઈ નિત્ય અચલ
 વસ્તુ નથી. અલગદૂપમ મુત્તમાં^૧ જણાવ્યા પ્રમાણે, બુદ્ધ
 ઉપર ત્યારે એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો કે, તે સત્ એવા
 આત્માનો ઉચ્છેદ-વિનાશ ઉપદેશ છે, ત્યારે બુદ્ધ તેનો સચોટ
 નકારમાં જવાબ આપે છે, અને કહે છે કે, હું તો માત્ર
 જે આત્મા નથી તેવા રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને
 વિજ્ઞાન એ પાંચ સ્કંધોને જ ફેંકી દેવાનું કહું છું. બુદ્ધને ત્રીસ
 જીવાનિયાઓની એક ટોળી મળી. તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓ
 સાથે વનમાં કીડા કરવા તીકળ્યા હતા. તેમાંના એકને પોતાની
 સ્ત્રી ન હોવાથી તે એક વેશ્યાને લઈ આવ્યો હતો. ત્યારે
 બધાંનું લક્ષ ખીજી બાજુ હતું, ત્યારે તે વેશ્યા ચીજ-જણસ
 લઈને રસ્તે પડી ગઈ. બળર પડતાં તેઓ તેને શોધતા શોધતા
 બુદ્ધ પાસે આવ્યા, અને કોઈ સ્ત્રીને આ તરફથી જતી જોઈ
 છે, એમ તેમને પૂછ્યું. બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, ‘હે મિત્રો !
 એક સ્ત્રીની શોધમાં જવું સારું છે, કે આત્માની શોધમાં જવું

સારું?’ પેલાઓએ જવાબ આપ્યો, ‘હે ભગવન્! આત્માની શોધમાં જવું સારું કહેવાય.’^૧

ધર્મપદમાં કહ્યું છે, ‘આત્માજ આત્માનો નાથ છે; બીજો વળી કયો નાથ હોય? પોતાનો આત્મા જો ધરાબર વશ હોય, તો દુર્લભ એવો નાથ મળી ગયો સમજવો.’^૨

ધ્યાન ખેંચે તેવા બીજા એક ફકરામાં બુદ્ધ કહે છે^૩ :—

જે આત્મા છે, તેનો
જે ત્યાગ બુદ્ધ
ઉપદેશ છે

‘હે લિહુઓ! જે તમારું નથી, તેનો ત્યાગ કરો. રૂપ, વેદના, સંસાર, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન તમારાં નથી; તેમનો જો ત્યાગ કરશો, તો ચિરકાલ સુખ પામશો. હે લિહુઓ! આ જેત-વનમાંથી કોઈ માણસ આવીને બધું ખડ-લાકડાં વગેરે લઈ જાય, બાળી નાખે, અથવા પોતાની મરજીમાં આવે તેમ બીજા કોઈ ઉપયોગમાં લે, તો તે તમારું જ હરણુ કરે છે, તમને આજે છે, અથવા પોતાની મરજી પ્રમાણે તમારો ઉપયોગ કરે છે, એમ તમને લાગે ખરું?’

‘ના ભદંત!’

‘શાથી નહીં?’

‘કારણ કે, જો ખડ વગેરે કંઈ અમે — અમારો આત્મા નથી, કે અમારું આત્મીય એવું કશું નથી.’

૧. વિનય ૦ ૧-૨૩.

૨. અત્તા હિ અત્તનો નાથો સોહિ નાથો પરો સિયા ।

અત્તના હિ સુદંતેન નાથમ્ લભતિ દુદમમ્ ॥ ૧૬૦ ॥

૩. મન્નિપ્રમ ૦ ૨૨.

‘તે જ પ્રમાણે, હે સિત્તુઓ ! જે તમારુ નથી – એવા તે ઝકધોનો ત્યાગ કરો.’

ઉપરના ફક્તગથી અંપદ ધાય છે કે, ઉપ, વેદના વગેરે સ્ત્રોધો,
જે જેમનો મનુષ્ય બનેલો છે, તે ઝકધો એ
આત્મા છે
માણસનો આત્મા નથી, – જેમ જેતવનમા
જિસેલા માણસનો આત્મા જેતવનના વૃક્ષ, ઘાસ વગેરે નથી
પ્હોટિનસ કહે છે, ‘માર’, મારુ એવુ કશુ રહેવા ન દો’
માણસમા સત્, નિત્ય, એકરસ અને અચળ એવુ કાઈક છે,
કે જેને માણસની બીજી ક્ષણિક તથા બાહ્ય એવી બાબતોથી
બુદ્ધ અલગ પાડે છે, અને તેથી જ્યારે બુદ્ધ પૂછે છે કે, જે
કાઈ અનિત્ય અને વિકારી હોય, તેને આત્મા કહી શકાય
ખરુ, ત્યારે તે માથે સાથે સૂચવતા બાય છે કે, નિત્ય અને
અવિકારી એવુ કાઈક છે^૧

‘આ મારુ નથી, હું આ નથી, આ મારો આત્મા નથી’,
એ પ્રમાણેના બૌદ્ધ મહાવાક્યો પણ એ જ મતને ટેકો આપે
છે, કારણકે, આ બધા નેતિવાક્યો એટલુ જ સૂચવવા માગે
છે કે, આત્મા અનાત્માથી છેક જ જુદો, પર છે. બ્યાવહારિક
જગતના કાર્યકારણભાવોથી આત્મવસ્તુ છેક જ બહાર છે
જ્યારે બુદ્ધ આપણને કહે છે કે, આત્માને તમારો દીવો
બનાવો (અત્તદીપ), આત્માને તમારુ શરન્નું બનાવો
(અત્તસરણ)^૨, ત્યારે જરૂર તે આપણા અનિત્ય ઘટકોને

૧ જુઓ, ‘બાર અને બારવાદી’ વિષેનો ઉપદેશ પણ (સંયુત ૩ ૨૫.)

૨ મહાપરિનિબ્બાનસુત ૨-૨૬

નિર્વાણનું સ્વરૂપ

દરેકે જેને માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે, તે આનંદની અંતિમ

સ્થિતિ—નિર્વાણની કલ્પના બુદ્ધે પોતાની

નિર્વાણ એટલે
સમૂળ ઉત્થેહ નહીં

આત્મબ્રાત્મના પ્રચલિત સિદ્ધાંતોમાંથી લઈ
લીધી છે, અને તે ઉપનિષદોએ વર્ણવેલ

મોક્ષ અથવા મુક્તિની કલ્પનાને મળતી જ છે. નિર્વાણ શબ્દ
ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતામાં વપરાયેલો મળે છે, અને તેનો
અર્થ તૃષ્ણાઓનું બુઝાઈ જવું, અને પરબ્રહ્મ સાથે દૂરી એકરૂપ
બની જવું (બ્રહ્મનિર્વાણ) એ થાય છે. તેનો અર્થ, છેક જ
લુપ્ત થઈ જવું અથવા સમૂળ ઉત્થેહ, એવો થતો નથી; પરંતુ
તૃષ્ણાગ્નિનું બુઝાઈ જવું અને પૂર્ણ સાથે બળી ગયાનો આનંદ,
એવો થાય છે.^૧ તે સ્થિતિમાં કાર્યકારણની સાંકળ હંમેશાને
માટે તૂટી જાય છે, અને પછી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી.
બુદ્ધ તે સર્વોત્તમ સ્થિતિ માટે વ્રતપ્રાપ્તિ અને વ્રતભૂત એ શબ્દો
વાપરે છે; તથા તે આ જન્મમાં જ શરીરના નાશ પહેલાં જ
પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પોતે જન્મ-જરા-રોગ-મૃત્યુ-દુઃખ-પાપ
વિનાની નિર્વાણની અનુપમ શાંતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી, તેનું
વર્ણન બુદ્ધ કરે છે.

૧. વિષ્ણુપુરાણમાં, ભગવાનની નિર્દેશિતી બક્ષિ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવામાં
મદદગાર થાય છે, એમ જણાવ્યું છે. ‘પ્રાત્રોચ્ચાત્થિતે વિષ્ણોઃ નિર્વાણદ
અપિ ચોત્તમમ્ ॥’

જ્યારે વિસાખ ઉપાસકે ધમ્મદિત્તા લિશુણી પાસે જઈને

નિર્વાણ શું છે એ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ

નિર્વાણ એ સામા-
ન્યની વસ્તુ છે :

આપ્યો, “ હે વિસાખ ! તું પ્રશ્નની મર્યાદાનું

ઉલ્લંઘન કરે છે. નિર્વાણ એ પ્રહસ્યર્થની

પ્રીમા છે, નિર્વાણ એ પ્રહસ્યર્થનું પરાયણ છે, નિર્વાણ એ

પ્રહસ્યર્થનું પર્યાવસાન છે. [અર્થાત્ એ પ્રશ્નનો મૌખિક

જવાબ નથી હોઈ શકતો; તે જવાબ પ્રહસ્યર્થસિદ્ધિ દ્વારા પોતે

મેળવવાનો હોય છે.] આ બાબતમાં તને શંકા રહેતી હોય,

તો તું ભગવાનને પૂછી જો, અને ભગવાન તેનો જે નિકાલ

આપે તે પ્રમાણે તું તેનો અર્થ સમજ. ”

વિસાખે તે પ્રમાણે બુદ્ધને પૂછતાં, બુદ્ધ જોડ્યા :—“ હે

વિસાખ ! ધમ્મદિત્તા લિશુણી પંડિતા અને મહાપ્રજ્ઞાવતી છે.

એ પ્રશ્ન જો તે' મને પૂછ્યો હોત, તો પણ હું તેની જેમ જ

તેનો જવાબ આપત. એટલે તેણે આપેલો જવાબ બરાબર છે,

એમ તું સમજ. ”^૧

આપણે આ જીવનમાં જ દુઃખનો અંત લાવી શકીએ

છીએ.^૨ બુદ્ધ મરણ બાદ કાંઈક મળવાનું વચન આપીને સંતોષ

નથી માનતા. તે તો આપણું શરીર વિદ્યમાન હોય તે સ્થિતિમાં

પ્રાપ્ત કરવાના સાક્ષાત્કારની વાત કરે છે. જેઓ તે પવિત્ર

ગિરિશિખરે પહોંચ્યા હોય છે, તેઓ તેજસ્વી ચોંવાળા થઈને

પાછા આવે છે. મોગ્ગહાને સારિપુત્તને પૂછ્યું, “ હે ભાઈ !

૧. મજ્જિમ. ૧-૩૦૪.

૨. ‘ દિદ્ધે ધમ્મે દુ સ્વત્થ અંતરો હોતિ ’ ॥ (મજ્જિમ. ૬).

આત્મા તરીકે નથી જ ઉલ્લેખતા, પરંતુ આપણામાં રહેલ વિદ્યાત્માનો જ ઉલ્લેખ કરે છે.

માણસ શું આ વ્યાવહારિક પાંચ સ્કંધોના સરવાળારૂપ જ છે શું ? તે ઉપરાંત તેમાં બીજું કંઈ જ નથી ? આ પ્રશ્નનો સામાન્ય જવાબ એ આપવામાં આવે છે કે, એ બાબત ન વર્ણવી શકાય તેવી (અગ્રાહ્ય) છે. માણસ એ સ્કંધોરૂપ જ છે કે તેમનાથી ભિન્ન છે, એવું આપણે કહી શકતા નથી. સારિપુત્ર સાતિ સાથેની ચર્ચામાં કહે છે કે, તથાગતને પાંચસ્કંધોરૂપ, કે તેમનાથી ભિન્ન પણ કહેવામાં આવ્યો નથી.^૧ કેટલાય દ્વંદ્વોમાં વાસ્તવિક આત્માને શાન્ત ધર્મરૂપ કહેવામાં આવ્યો છે.^૨

ઉપનિષદો જણાવે છે કે, મનુષ્યપ્રાણીનું સત્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ અથવા આત્મા છે, તથા માણસે ઉપનિષદો અને બૌદ્ધ મતમાં તકાવતઃ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ; ત્યારે બુદ્ધ સાધન ઉપર બાર આરિચ્ચના નવેસર ઘડતર ઉપર બાર મૂકી, નવું વ્યક્તિત્વ વિકસાવવાની વાત ઉપર બાર મૂકે છે. પરંતુ પોતાના નિગૂઢ અંતરાત્માનો સાક્ષાત્કાર પણ પોતાના આખા વ્યક્તિત્વનો સદંતર પલટો કરી નાખ્યા વિના શક્ય નથી જ. માણસનું ધ્યેય પોતાનું સત્યસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનું હોવું જોઈએ. પોતે પોતાના વાસ્તવિક આત્મારૂપ જનવું જોઈએ. પરંતુ, આપણે આપણા વાસ્તવિક સ્વરૂપે પરમાત્મારૂપ છીએ, માટે પ્રત્યક્ષ સંસારમાં પણ આપણે તેવા જ છીએ - સદંતર

અનાત્મારૂપ નથી બની ગયા, એવું માનવા માટે ખુદ આપણને ચેતવે છે. વસ્તુતાએ પરમાત્મારૂપ ત્રનવું એ આપણુ ધ્યેય હોવું જોઈએ. "આ જીવનમાં જ તે નિર્વૃત્ત થાય છે, શીત્ત થાય છે, તથા બ્રહ્મજૂત બનેલા આત્મા સાથે (બ્રહ્મ-મૂર્તિ અત્તના) આનંદાનુભવમાં નિમગ્ન થાય છે." પોતાના પાગ્મથાર્થિક બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપરનાં પડો અને બંધનો છૂટા કરવા, એ એક ભારે ભગીચ પ્રયત્નવાળી નૈતિક નાધના છે. ઉપનિષદો એમ કહે છે કે, માણસ પોતાના સત્ય-સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતાં મુક્ત થાય છે, ત્યારે ખુદ એમ કહે છે કે, તૃપ્તિમાત્રનો ત્યાગ કરનારો મુખી થાય છે. જેનું જીવન વિપયવાસનાઓથી ઘેરાઈ ગયું છે, ભય અને દ્વેષથી ઘેરાઈ ધાર બની ગયું છે, અને ક્રોધ તથા દુષ્ટતાથી તપ્પા કરે છે, તેને સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થાય, કે તેને આનંદ શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? ખુદનો ભાર માર્ગ ઉપર છે, ધ્યેય ઉપર નથી, પરંતુ ક્ષણિક તથા બદલાતા રહેલોથી લિપ્ત એવા પાગ્મથાર્થિક આત્માની સત્તા તેમા ગૃહીત નથી શું ?

નિર્વાણનું સ્વરૂપ

દરેકે જેને માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે, તે આનંદની અંતિમ સ્થિતિ—નિર્વાણની કલ્પના બુદ્ધે પોતાની આજીવનના પ્રચલિત સિદ્ધાંતોમાંથી લઈ લીધી છે, અને તે ઉપનિષદોએ વર્ણવેલ મોક્ષ અથવા મુક્તિની કલ્પનાને મળતી જ છે. નિર્વાણ શબ્દ ઉપનિષદો અને ભગવદ્ગીતામાં વપરાયેલો મળે છે, અને તેનો અર્થ તૃષ્ણાઓનું બુઝાઈ જવું, અને પરબ્રહ્મ સાથે ફરી એકરૂપ બની જવું (બ્રહ્મનિર્વાણ) એ થાય છે. તેનો અર્થ, છેક જ હ્રુમ થઈ જવું અથવા સમૂળ ઉચ્છેદ, એવો થતો નથી; પરંતુ તૃષ્ણાગ્નિનું બુઝાઈ જવું અને પૂર્ણ સાથે ભળી જવાનો આનંદ, એવો થાય છે.^૧ તે સ્થિતિમાં કાર્યકારણની સાંકળ હંમેશાં માટે તૂટી જાય છે, અને પછી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થતો નથી. બુદ્ધ તે સર્વોત્તમ સ્થિતિ માટે વ્રતપ્રાપ્તિ અને વ્રતમૂલ એ શબ્દો વાપરે છે; તથા તે આ જન્મમાં જ શરીરના નાશ પહેલાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પોતે જન્મ-જરા-રોગ-મૃત્યુ-દુઃખ-પાપ વિનાની નિર્વાણની અનુયમ શાંતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી, તેનું વર્ણન બુદ્ધ કરે છે.

૧. વિષ્ણુપુરાણમાં, ભગવાનની નિર્દેશિત પ્રાપ્તિ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરવામાં મહદમાર થાય છે, એમ જણાવ્યું છે. ‘પ્રાપ્તોત્વાપચિતે વિષ્ણોઃ નિર્વાણમ્ અપિ ચોત્તમમ્ ॥’

ત્યારે વિસાખ ઉપાસકે ધમ્મદિત્તા ભિક્ષુણી પાસે જઈને નિર્વાણ શું છે એ પૂછ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, "હે વિસાખ! તું પ્રશ્નની મર્યાદાનું ઉત્તર આપી શકે છે. નિર્વાણ એ પ્રલયની નીમા છે, નિર્વાણ એ પ્રલયનું પરાયણ છે, નિર્વાણ એ પ્રલયનું પર્યાયસ્થાન છે. [અર્થાત્ એ પ્રશ્નનો મૌખિક જવાબ નથી હોઈ શકતો; તે જવાબ પ્રલયનિર્વાણ દ્વારા પોતે મેળવવાનો હોય છે.] આ બાબતમાં તને શંકા રહેતી હોય, નો તું ભગવાનને પૂછી જો, અને ભગવાન તેનો જે નિકાલ આપે તે પ્રમાણે તું તેનો અર્થ સમજ."

વિસાખે તે પ્રમાણે પુછતાં, પુછ જોડ્યા :—“ હે વિસાખ ! ધમ્મદિત્તા ભિક્ષુણી પંડિતા અને મહાપ્રજ્ઞાવતી છે. એ પ્રશ્ન જો તેં મને પૂછ્યો હોત, તો પણ હું તેની જેમ જ તેનો જવાબ આપત. એટલે તેણે આપેલો જવાબ ધરાવે છે, એમ હું સમજ.”^૧

આપણે આ જીવનમાં જ દુઃખનો અંત લાવી શકીએ છીએ.^૨ પુદ્ગલ ભરણી બાહ્ય કાંઈક મળવાનું વચન આપીને અતોષ નથી માનતા. તે તો આપણું શરીર વિદ્યમાન હોય તે સ્થિતિમાં ગ્રાસ કરવાના સાક્ષાત્કારની વાત કરે છે. જેઓ તે પવિત્ર ગિરિશિખરે પહોંચ્યા હોય છે, તેઓ તેજસ્વી મોંવાળા થઈને પાછા આવે છે. મોગ્ગહાને સારિપુત્તને પૂછ્યું, “ હે ભાઈ!

૧. મન્નિઝમ ૧-૩૦૪.

૨. ‘દિદ્ધે ધમ્મે દુ સ્વરૂપ અંતરો દોતિ’ ॥ (મન્નિઝમ ૯).

તારી ઈંદ્રિયો તેજસ્વી દેખાય છે, અને તારી ચામડીનો વર્ણ પણ સ્વચ્છ અને નિર્મળ દેખાય છે. તો શું તને અમરપદ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે કે શું ?”

“હે ભાઈ, મને અમરપદ પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે.”

નિર્વાણ એ આ જીવનમાં જ પ્રાપ્ત થતી આધ્યાત્મિક દશા છે; તથા તેને બાહ્ય બૌદ્ધિક કે સામાજિક અહંપણનો નાશ કર્યો સાથે કર્યો વિરોધ નથી. તેમાં અહંપણનો ભાવ છેક જ ગળી ગયો હોય છે. બુદ્ધના એ શિષ્યો કહે છે:—“ભગવન્! જે મુક્ત થયો હોય છે, તેની ભવસંજ્ઞા છેક જ પરિક્ષીણ થઈ જાય છે. પરમાર્થ જેને પ્રાપ્ત થયો છે એવા તે વિમુક્ત પુરુષને પછી એવો ખ્યાલ નથી રહેતો કે, કોઈ મારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, કે કોઈ મારા સમાન છે, કે કોઈ મારાથી ઊતરતો છે.” બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “સાચા જ્ઞાની આ પ્રમાણે બીજાને સમજ પાડે છે, પોતાને જે અર્થ સમજાયો હોય તે તેઓ કહી બતાવે છે; પરંતુ ‘અહં’ કે ‘અત્તા’ને આગળ કરતા નથી.”^૧

એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરનારાઓને જન્મ-મૃત્યુ સ્પર્શી શક્તાં નથી, એ અર્થમાં એ અવસ્થા કાલાતીત છે.

નિર્વાણ: સંપૂર્ણતાનુ સાચત ઇવન તે અવસ્થાની સાથે સર્વોત્તમ આનંદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તે અવસ્થા ઘેર અને ઘેરી^૨

૧. અંતુસર, ૩-૩૫૬

૨. ઘેર એટલે સ્થવિર, સ્થાનરૂઢ બિંધુ; ઘેરી એટલે સ્થાનરૂઢ બિંધુની તે નામના પાલિ શબ્દમંથો જ છે —અનુ. ૧.

માધ્યમોના મોટા ભાગના કાવ્યનું વસ્તુ બની છે. મુક્ત થયેલા પુરુષનું શરીરથી મૃત્યુ થયા બાદ શું થાય છે? તથાગતનો તે વખતે સંપૂર્ણ વિલય-ઉચ્છેદ થાય છે? કે માત્ર આ વ્યાવહારિક જગત સાથેનો જ તેનો સંબંધ કપાઈ જઈ, વસ્તુતાએ પારમાર્થિક કહી શકાય એવી બીજી ભૂમિકાએ અસ્તિત્વનો આનંદોપભોગ ચાલુ રહે છે? બુદ્ધ તે પ્રશ્નનો જવાબ આપવાની ના પાડે છે. તો પણ, નિર્વાણ એટલે સદંતર વિલય, એવા અર્થને પ્રાચીન ત્રિપિટક ગ્રંથોમાંથી સમર્થન મળવું મુશ્કેલ છે. બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો જ્યારે અહંતપદનું, અર્થાત્ સાધના-માર્ગે મળતી અંતિમસંસિદ્ધિનું જ્વલંત શબ્દોમાં તથા આનંદપૂર્ણ વર્ણન આપે છે, ત્યારે તેઓ મૃત્યુનું વર્ણન નથી કરતા હોતા. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગના ક્ષણરૂપ, તૃષ્ણાઓમાંથી વિમુક્તિરૂપ, અખંડ શાંતિરૂપ, તથા કેવો પણ જે પદની અભિલાષા રાખતા હોવાનું કહેવાય છે તે સકળ પુરુષાર્થના અંતિમ લક્ષ્યરૂપે નિર્વાણપદ, એ કાંઈ શૂન્યતા તો નથી જ. એ તો જીવનને અલગ પાડી દેનારા બંધોના નાશરૂપ છે. તે તો કાલાતીત સંપૂર્ણતામાં શાશ્વતજીવનરૂપ છે. એ કાંઈ પૂર્વ જીવનની માત્ર સુધારેલી-વધારેલી આવૃત્તિ નથી, પરંતુ વર્તમાન તેમજ ભૂત એમ બન્ને યોનિઓના છેડારૂપ છે; અહીં અત્યારે જે છે તેનાથી તેનો પ્રકાર છેક જ જુદો છે.

તે દશાને જ્યારે ‘અમરપદ, અનંતપદ, અવ્યયપદ’ એવા શબ્દો લગાડવામાં આવે છે, ત્યારે તે કાળની લંબાઈ સૂચવવા નહીં, પરંતુ પરમસત્તાનું સ્વરૂપ સૂચવવા. "જેને અનંત જીવન પ્રાપ્ત થયું છે, તેનો વિસ્તાર કોઈ માપગણતરીથી

માપી શકાય નહીં.” બધી યોનિઓનાં લક્ષણો તેમાંથી ફર થઈ ગયાં હોવાથી, તે વાણીનો વિષય પણ બની શકતી નથી.

અગ્નિવચ્છગોત્ત સુત્ત^૧માં જણાવ્યું છે કે, જ્યારે બળતણ પૂરું થઈ જાય છે, ત્યારે જ્વાળા દેખાતી બંધ થાય છે, અને તેની ગતિ જાણી શકાતી નથી. તે પ્રમાણે જ્યારે જીવનના અગ્નિને પ્રત્યક્ષ રાખનાર તૃષ્ણાઓ અને કામનાઓ રૂપી બળતણ ફર થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ દેખાતી જીવનજ્યોત છુટાઈ જાય છે; પરંતુ તેનો અર્થ સદંતર વિનાશ નથી.^૨ જે જોલવાઈ જાય છે તે તો રાગ-દ્વેષ અને મોહરૂપી અગ્નિ છે, જેમા બિશુણી પસેનદિ રાજાને કહે છે કે, “લગવાને એ સ્થિતિનું વર્ણન કયું” નથી.”

“શાથી લગવાને તેનું વર્ણન કયું” નથી ?”

“હે રાજા ! હું તમને એક પ્રશ્ન પૂછું, તેનો તમે પ્રથમ જવાબ આપો. તમારી પાસે કેઈ એવો ગણુક કે આંકડાશાસ્ત્રી છે કે જે આ ગંગાની દેતીના કણ ગણીને કહી શકે કે, તે આટલા

સો, આટલા હજાર કે આટલા લાખ છે ?”

“ના, હ.”

“તે પ્રમાણે, તમારી પાસે એવો કેઈ ગણિતી કે હિસાબનીસ છે કે જે આ મહાસમુદ્રને એમ જ માપીને

૧. મજ્ઞિમ્મ ૧-૪૮૭

૨. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમા પણ બળતણ સળગી ગયું હોય તેવા અગ્નિનું મૂર્તસ્વરૂપ (મૂર્તિઃ) જેમ દેખાતું નથી, તેમ પરમાત્માત્મનું સ્વરૂપ દેખાતું નથી, એવી ઉપમા આપી છે.

કહે, કે તેમાં આટલાં મો કે આટલાં હજાર કે આટલાં લાખ માપ પાણી છે ? ”

“ ના, જી. ”

“ શાથી ? ”

“ કારણ કે, સમુદ્ર ખડું ગહન, અમાપ તથા અગાધ છે. ”

“ તે જ પ્રમાણે હે રાજા ! તથાગતનું વર્ણન જેના વડે થઈ શકે તે શરીર તો નાશ પામી ગયું હોય છે, મૂળમાંથી કપાઈ ગયું હોય છે, તથા જમીનમાંથી ઊખડી ગયેલા તાકની પેઠે ફરી ઊભું થવા પામતું નથી. આમ શરીરના લક્ષણવિનાના બનેલા તથાગતનું સ્વરૂપ પણ ગહન, અમાપ તથા અગાધ હોવાથી તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી. ”^૧

ક્ષણભંગુર એવા જે સ્કંધો તે વિનાનો બનેલો મુક્ત આત્મા એ કંઈક સત્ વસ્તુ જરૂર છે, પરંતુ તે અવાચ્ય છે. એક સ્થળે યમક એકું પ્રતિપાદન કરે છે કે, સંયોજનોથી રહિત બનેલો તથાગત ત્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે તેનો સદંતર ઉચ્છેદ થાય છે, અને પછી તેનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી; ત્યારે સારિયુત્ત તેને બખડાવીને કહે છે કે, તારું કહેવું શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે, તથા જીવતોજીવત પણ તથાગતનું સ્વરૂપ સમજશક્તિની મર્યાદાની બહાર હોય છે.^૨

જુદા વચ્ચને કહે છે કે, ‘ તથાગત બનેલા મહાત્માનું નિર્વાણનું વર્ણન ‘ નેતિ નેતિ ’ સ્વરૂપ ગહન, અમાપ, તથા અગાધ હોય છે. ’ તે એક જુદા જ પ્રકારનું અતિ ગહન

એણે જીવન છે, કે જેનું સ્વરૂપ અનનુવેદ્ય (અનનુવેજ) છે^૧ તેનું નેતિ એમ નિષેધાત્મક વર્ણન જ મલવી શકે. ધર્માનું ભવના અથોની ‘નેતિ નેતિ’ પદ્ધતિએ ‘દેવી અધકાર, અનત મરત્વ, અપાર મમુદ્ર, વિશાળ રણ’ એવા શબ્દો વારંવાર તેના વર્ણનમાં વપરાયા કરે છે. તે સત્તા મામાન્ય અર્થમાં મમજાતી સત્તા નથી, અને છતાં તે અમત્ પણ નથી. તે એક નક્કર સત્તા છે, વિચારતા પણ તેની કંપના આવી શકતી નથી, ભાષામાં તેને માટે શબ્દ જોઈએ જડતો નથી. આ જગત જો અનત ગતિરૂપ — નિરંતર પરિણામી હોય, તેા નિર્વાણને શાશ્વત ગાતિ અને વિગમરૂપ ઠહી શકાય નિર્વાણની સ્થિતિમાં વર્તતી ચેતના સામાન્ય માનવચેતનાથી એટલી બધી જુદી તરેહની છે કે તે બનેને એક નામ ન લગાડી શકાય. આપણી રોજિંદા અનુભવની બધી ચેતના તેા અનાત્માની — બાહ્ય — સ્થૂલ ઝક ધોની ચેતના છે. તેની મરખામણીમાં પેલી નિર્વાણ ચેતનાને અચેતના જ કહેવી જોઈએ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે તેમ, “તે કશું જાણતો નથી એમ કહીએ છીએ ત્યારે, તે જાણતો હોવા છતાં નથી જાણતો, એમ કહેવું પડે છે કારણ કે, તે જાણનારની જ્ઞાનશક્તિનો તેા અવિનાશી હોવાને લીધે લોપ થતો જ નથી, પરંતુ તે જાણનારથી જુદું બીજું કાંઈ બાકી રહેતું નથી કે જેને તે જાણે. તેથી તે કશું નથી જાણતો એમ કહેવાય છે.”^૨ “તે બધું પાણીની પેઠે એકરસ એક જ બની ગયું હોય છે, દ્વૈતરહિત દ્રવ્યની એ સ્થિતિ, એ જ

૧ અવ દૂપમમુત

૨ જુદદારણ્યપનિષદ ૪ ૩ ૩૦

પ્રદક્ષિણા કહેવાય છે. ”^૧ ત્યાં બધું પારદર્શક વિજ્ઞાનઘન બની જાય છે; ત્યાં કશું અંધારું કે અન્ય રહેતું નથી. ક્ષણિક એવા કશાનું તેમાં મિશ્રણ નથી.

બૃહદ્વારણ્યક ઉપનિષદના મુપ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં યાજ્ઞવલ્કય પોતાની પત્ની મૈત્રેયીને મુક્ત આત્માનું ઉપનિષદનો ઉત્તરો સ્વરૂપ વર્ણવી બતાવે છે. તેને તે પર-આત્મા સાથે એકરૂપ બનેલો તથા બીજા કશાની પરિભાષામાં ન વર્ણવી શકાય તેવો કહે છે. “ જેમ સિંધવનો ગાંગડો બહારથી તેમજ અંદરથી એકસરખો ખારાશરૂપ જ (સ્ત્રવન) હોય છે, તેમ એ આત્મા પણ અંદરથી તેમજ બહારથી એકસરખો વિજ્ઞાનસ્વરૂપ જ (પ્રજ્ઞાનઘન) હોય છે. આ મહાભૂતોના ખોળિયામાંથી નીકળી તે (માનવ-આત્મા) તે મહાભૂતો સાથે નાશ પામે છે (અનુવિનશ્યતિ), એટલે મર્યા પછી (પ્રેત્ય) કશી થતના રહેતી નથી. ”

આ સાંભળી મૈત્રેયી બહુ મૂંઝવણમાં પડી જાય છે. એટલે પાછા યાજ્ઞવલ્કય તેને કહે છે કે, ‘હું તને મૂંઝવણ ધાય તેવું કશું કહેતો નથી. આ આત્મા અવિનાશી છે, અને તે નાશ પાગતો નથી. જ્યાં દેવ જેતું હોય ત્યાં એક જણ બીજાને જુએ, એક જણ બીજાને સૂંધે, એક જણ બીજાને આખે, એક જણ બીજાને અભિવાદન કરે, એક જણ બીજાનું કહું સાંભળે, એક જણ બીજાનો વિચાર કરે, એક જણ બીજાને સ્પર્શ કરે, તથા એક જણ બીજાને જાણે. પરંતુ જ્યાં આત્મા

જ બધું બની રહે, ત્યાં કોણ શી રીતે બીજાને જીએ-સૂંઘે-ચાખે-અલિપાદન કરે-સાંભળે-વિચારે-સ્પર્શે-કે જાણે? જેની શક્તિથી બધું જાણી શકાય છે, તેને કેવી રીતે જાણી શકાય? તેથી એ આત્માનું 'નેતિ નેતિ'થી વર્ણન કરાય છે. એ આત્મા અગૃહ્ય છે, કારણ કે તેનું ગ્રહણ થઈ શકતું નથી; તે આત્મા અવિનાશી છે, કારણ કે તેનો નાશ થતો નથી; તે આત્મા અસંગ છે, કારણ કે તે ક્યાંય આસક્ત થતો નથી; તે કશાથી બંધાતો નથી, તે કશાથી દુઃખ પામતો નથી, તે કશાથી ક્ષીણ થતો નથી. અરે, સર્વને જાણનારને તે શી રીતે જાણી શકાય?''^૧ તે સર્વ પ્રકાશોનો પ્રકાશ છે.

એક સુંદર રૂઢિમાં બીજા એક ઉપનિષદમાં^૨ કહ્યું છે કે, "જે જ્ઞાની લોકો તે (પરબ્રહ્મ-પરમાત્મા)ને પોતાના આત્મામાં રહેલો (આત્મસ્થ) જીએ છે, તેઓ જ શાન્ત શાંતિ પામે છે, બીજા કોઈ નહીં. તેઓ જ 'એ આ છે' એમ કરીને અવર્ણનીય એવું પરમસુખ અનુભવે છે. તેને હું કેમ કરીને જાણું? તેને પોતાનો જ પ્રકાશ છે કે બીજા કોઈના પ્રકાશથી તે પ્રકાશવાન બને છે? ત્યાં કોઈ સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, કોઈ ચંદ્ર કે તારા પ્રકાશતા નથી, આ વીજળીઓ ત્યાં ચમકતી નથી, તો પછી આ અગ્નિ તો ત્યાં ક્યાંથી જ પ્રકાશે? તે પ્રકાશે છે તો તેની પાછળ આ બધું પ્રકાશવાન બને છે."

લોભ, અવિદ્યા અને દ્વેષથી પર, નિર્લેપ, સાચો પાર, કુવ,

૧. બૃહદ્ ૧૦ ૪-૫-૫.

૨. ઈશ ૨, ૫, ૧૩-૧૫.

અવિનશ્વર, જેને કોઈ જંઝાવાતો ડાલાવી શકતા નથી, એવા કશાકની સત્તાનું પ્રતિ-

ઉદાન મંથનો ઉતારો

પાદન કરનારું 'ઉદાન' ^૧ બુદ્ધનો અભિપ્રાય બરાબર નિરૂપિત કરે છે. નિર્વાણ એ કોટીનું છે. 'કારણ કે, એક એવી ભૂમિકા (આયતનમ્) છે, જ્યાં પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશનું આનંદ, કે વિજ્ઞાનનું આનંદ, અકિંચનતા, સંજ્ઞા કે અસંજ્ઞા, આ લોક, પરલોક, કે ચંદ્ર, સૂર્ય ખંને નથી. હું તેને આગતિ, ગતિ, સ્થિતિ, અ્યુતિ, કે ઉત્પત્તિ કાંઈ કહેતો નથી. તેની કોઈ પ્રતિષ્ઠા (પાયો) નથી; તે પ્રવર્તનરહિત છે, અનાલંબન છે. તે દુઃખનો છેડો છે.' ^૨ આકાશ તેને ધારણ ન કરી શકે, કારણ કે તે અપ્રતિષ્ઠ છે; કાળ તેને સમાવી ન શકે, કારણ કે તે બધાં પ્રવર્તનોથી પર છે; તે કાંઈ કરતું નથી કે લોગવતું નથી. ગતિ અને સ્થિતિ ખંને તેને માટે એકરૂપ છે. ^૩

૧. પાલિત્રિપિટકનો મંથ. તેમા દરેક ફરસાને છેડે 'બુદ્ધે આમ કલ્પુ' હતું' (ઉદાનેન્નિ) એમ કહીને ગાથા આવે છે. તેથી તેનું નામ 'ઉદાન' પડ્યું છે.

૨. 'ઉદાન' (ઈ. ડી. ઇ. સ્ક્રોન્ઝનું ભાષાતર પા ૧૧૧)

૩. વધુ મર્ચા માટે બુધો (આ જ લેખકનું) 'ઈન્ડિયન ફિલોસોફી' પુસ્તક, વો. ૧, બીજી આવૃત્તિ (૧૯૨૬) પા. ૧૭૧ ઇં, ૪૪૧ ઇં, ૪૬૫ ઇં.

ઉપસંહાર

બુદ્ધના ઉપદેશોનો આમ બીજો અર્થ શક્ય છે એટલું જ નહીં પરંતુ કદાચ તે અર્થ બુદ્ધના પોતાના વિચારો અને તેમના જમાનાની ભાવનાઓને વધુ અનુરૂપ છે. તો પછી તે ઉપ-

શાશ્વત તત્ત્વની
ગર્ભિત માન્યતા

દેશોમાં ઉચ્છેદવાદ કે અજ્ઞેયવાદ ખોળવાનો આગ્રહ રાખવો, એ ઠહાપણુભરેલું ન જ કહેવાય. પારમાર્થિક તેમજ શાશ્વત ઐયના વાસ્તવિક અનુભવ વિના, કોઈ પણ માણસને બધી ક્ષણિક વસ્તુઓની દુઃખરૂપતાનો, અને તેથી તે ક્ષણિક વસ્તુઓ સાથે સંબંધ છે તેટલો અંશે માનવ જીવનની દુઃખરૂપતાનો બુદ્ધ જેવો મૌલિક અનુભવ થવો શક્ય નથી. એ શાશ્વત અને અવિનાશી પદના અનુભવની ભૂમિકાએથી જ ક્ષણિક અને પરિણામી વસ્તુઓની પોષણતા ખરાખરા સમજી શકાય.

બુદ્ધે એ શાશ્વત તત્ત્વનું કોઈ પણ વર્ણન કરવાની ના પાડી,

શાશ્વત તત્ત્વનું સીધું
પ્રતિપાદન શાથી
નથી ક્યું

અથવા તો તેમણે તેનું માત્ર નિષેધાત્મક વર્ણન કરીને જ સંતોષ માન્યો, તે એ સૂચવવા કે, પર તત્ત્વ બધાં લક્ષણોથી પર

છે. બાકી, તેમના ઉપદેશો પાછળ ગર્ભિત રીતે ડાકિયું કયાં કરતા એ પર તત્ત્વને અદ્વૈત વેદાંતના પરબ્રહ્મથી કે ડાયોનિ-

સિયસ'નાં લખાણોમાં નિરૂપવામાં આવેલા ખ્રિસ્તી ગૂઢાનુભવ-વાદીઓના પરમ-ધર્મરથી ડોઈ પણ રીતે લુહું પાડવું મુશ્કેલ છે. વ્યાવહારિક જગતને ખુદે નિંદું છે, તે પણ એ શાશ્વત તત્ત્વની દૃષ્ટિએ જ; પરંતુ તે તત્ત્વ જૌદિક પ્રમાણોનો વિષય ન હોવાથી, તેમણે તેને તે નિંદાના હેતુ તરીકે રજૂ કર્યું નથી. પરમતત્ત્વના સ્વરૂપનું લક્ષણ બાંધવામાં આનાકાની તથા સંકેતને હિંદી માનસે હંમેશાં ઉચિત તેમ જ સ્વાભાવિક માન્યાં છે. ઉપનિષદો ભાગ્યે જ પરમ તત્ત્વને જૌદિક નિરૂપણો દે ન્યાયશુદ્ધ લક્ષણોમાં બાંધી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અને ખુદે તેનું લક્ષણ બાંધવાનો પ્રયત્ન કરવાનો સદંતર ઇનકાર કર્યો, તે, ખીજા ટેટલાઠ આચાર્યો તેનું ઝીણામાં ઝીણી વિગતે વર્ણન કરવામાં ઊતરી પડે છે, તેનો છેક સામો છેડો છે.

એ બધું 'દૂધનો ઠાઝખો છાશ ફૂંકીને પીવે' તેના જેવું છે.

તેમ કરવાનાં ખુદનાં કારણો સમજી શકાય તેનાં કારણો તેવાં છે. પ્રયત્ન તો ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠા સૈકામાં

હિંદુસ્તાન ઉપર, ખીજે ક્યાંય માનવજાતના ઇતિહાસમાં

૧. મૂળમાં 'સ્થુટો-ડાયોનિસિયસ' એટલે કે 'નામધારી-ડાયોનિસિયસ' એવું છે. એમ કહેવાય છે કે મૂળ ડાયોનિસિયસ તો સેંઠ પોલ પાસેથી માસ' ટૂંકરી ઉપર ખ્રિસ્તીધર્મ' સ્વીકારનાર આથેન્સવાસી છે, કે જેનો ઉલ્લેખ એકદમ ૧૭-૩૪માં આવે છે. પરંતુ પછી સેંકડો વર્ષ બાદ એના નામથી કેટલાક ધર્મગ્રંથો દોઈકે લખ્યા. એ નામધારી ડાયોનિસિયસના લખાણો ઉપરથી એટલું નક્કી થઈ શકે છે કે, તેનો સમય ઈ. સ. ૫૦૦ પછીનો ન હોઈ શકે, તથા એવા સૈદા પહેલાનો ન હોઈ શકે. પરમધર્મ જનનથી પર પણ છે, તેમજ જગતનો અંતર્યામી પણ છે, તે સિદ્ધાંત એ ગ્રંથોમાં યથાવિગ્રહ નિરૂપવામાં આવ્યો છે.

કહી જોવામાં ન આવી હોય તેવી છેવટની હદની સૈદ્ધાંતિક કલ્પનાઓ, તીખા વાદવિવાદો, અને અસંખ્ય પ્રકારના તથા પરાકાષ્ઠાભર્યા ધાર્મિક અનુભવોનો વંટોળ ફરી વળ્યો હતો. લોકો નર્થા વહેમોમાં ગળાબૂક ડૂબી ગયા હતા એટલું જ નહીં, પરંતુ સાથે સાથે વધારેપડતા વિતંડાવાદી પણ બની ગયા હતા. અણસમજુ લોકોના વહેમો અને પંડિતોની વિતંડાઓ વચ્ચે ફરક બતાવતી કશી લીટી દોરવી એ શક્ય રહ્યું નહોતું.^૧ આ અંધાધૂંધીમાં બુદ્ધે આવીને માનવસ્વભાવ અને માનવ-અનુભવની ઝિનાઓને જ સમજવાનો તથા બધા તર્કવાદો અને માત્ર આસવાક્ય ઉપર અંધશ્રદ્ધા ત્યાગવાનો આગ્રહ રાખ્યો. આસવાક્ય હંમેશાં માણસની બુદ્ધિ અને સમજને પોતાના પક્ષમાં લઈને જ આગળ ચાલી શકે; અને જોટલે દરજ્જે આસવાક્યની સમ્માર્થ તથા યોગ્યતાનું આ લક્ષણ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકાય છે કે સ્વીકારી શકાય છે, ત્યાં સુધી માણસનું હૃદય તેની આગળ ઝૂકતું રહે એ યોગ્ય પણ છે. કોઈ કોઈ પ્રસંગે કહાપણુ, આદરભાવ કે ભયને કારણે પણ આસવાક્યને માથે ચડાવી લેવું પડે; પરંતુ માત્ર એટલાં જ કારણો હોય, તો તેમાં સાચી પ્રમાણભૂતતા ન હોઈ શકે. તેથી બુદ્ધ આપણને આપણી પોતાની બુદ્ધિ વાપરવાની હિંમત ધારણ કરવાનું તથા નિશ્ચય કરવાનું કહીને સૈદ્ધાંતિક કલ્પનાઓમાંથી પ્રત્યક્ષ હકીકતો ઉપર પહોંચી જવાનું કહે છે.

વીજુ.—દરેક જણે સત્યનો સ્વપ્રયત્ન અને સ્વાનુભવથી સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. એને માટે સાધના અથવા

પુરુષાર્થની જરૂર છે. સૈદ્ધાંતિક વાદવિવાદોથી સ્વભાવ ગરમ બની જાય છે, અને સત્યની શોધ માટે જે ઠંડી તાકાત જોઈએ તે ઊભી થતી નથી. સત્યની પ્રાપ્તિ એ તો યવિત્ર સિદ્ધિ છે, તકવાદીની રમત નથી. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં જે પોતાનો દીવો ન પ્રગટાવે તે દેખી શકતો નથી.

ત્રીજું:-ખુદનું જીવનકાર્ય માત્ર પાંડિતોને જ નહીં પરંતુ આમજનતાને મહાન વિચારો તરફ વાળવાનું હતું. તે તેમને કહી દેવા માગતા હતા કે શીલ-સદાચાર એ જ સિદ્ધિનો રાજમાર્ગ છે.

ચોથું:-આસ્તિક ધર્મરસપ્રદાયો પરમતત્ત્વનો વ્યાવહારિક જગત સાથેનો સંબંધ દર્શાવવાની ઉત્સુકતામાં પરમતત્ત્વને પોતાને જ વ્યાવહારિક કક્ષાનું બનાવી મૂકે છે. તેઓ ધર્મરના અસ્તિત્વ માટે પ્રમાણ આપે છે અને તેને આ ભૌતિક જગત જેવી પ્રમાણગ્રાહ્ય વસ્તુ ગણી લે છે. વ્યાવહારિક જગતનું જ લક્ષણ કહી શકાય તેવી સત્તાને તેઓ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ ખેંચી જાય છે. ધર્મરના અસ્તિત્વની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં દલીલો કરવી એટલે પરમતત્ત્વને પણ વ્યાવહારિક અર્થમાં જ સમજ લેવું; તેને પણ અન્ય પદાર્થો જેવો જ એક સત્ કે અસત્, લલો કે ખૂરો પદાર્થ સમજવો. તેઓ ધર્મરની પારમાર્થિક સત્તા તરફ કે તેની ગહન અકળતા તરફ લક્ષ જ કરતા નથી. ધર્મર સખા, પિતા, પ્રિયતમ કે સખા છે એવી માન્યતાઓ તો મર્યાદિત સ્થૂલ તત્ત્વને લગતા સિદ્ધાંતો છે, અને તેઓ ધર્મરના પારમાર્થિક સ્વરૂપને તેનાં સ્થૂલ પ્રતીકો

માથે સેળલેળ કરી દે છે. ઈશ્વર છે, પરંતુ તેનું અસ્તિત્વ ખીજ પદાર્થો સાથેના સંબંધ ઉપર કે સરખામણી ઉપર નિર્ભર નથી, પરંતુ તે તો સ્વતંત્ર સિદ્ધ વસ્તુ છે, તથા આપણું મન કંટપી શકે તેના કરતાં કે આ ભૌતિક જગતના પદાર્થો કરતા બુદ્ધિજગતની તથા તેમના કરતાં અનંતગણી મહાન એવી સત્તા છે. તેથી બુદ્ધે ઈશ્વરવિષયક બધી વૈચરિક કંટપનાઓનો ઇનકાર કર્યો, કારણકે તે કંટપનાઓ ઈશ્વરમાં સૃષ્ટિની તમામ અપૂર્ણતાઓ આરોપીને, કર્મને બદલે ભક્તિનું સ્થાપન કરે છે. ભક્તિ ઈશ્વર સાથે અગત સંબંધનું તથા સ્વાર્થી લેવડદેવડનું સ્વરૂપ બંદ ધારણ કરી લે છે. ઈશ્વર પાસેથી ભૌતિક આકાંક્ષાઓના જ વિષયોની યાચના કરી કરીને તે અહિં પશુની ભાવનાને ઊલટી વધારી મૂકે છે. ત્યારે ખીજ બાબત ધ્યાન સમાધિ માણસના ઘડતરમાં જ ધરમૂળથી પલટો કરી નાખવા ઇચ્છે છે. તેમાં છવાત્માની પુનર્ઘટના કરવાપણું, તથા તેના પાશવિક તથા સામાજિક વારસાઉતારને પલટાવી નાખવાપણું રહ્યું હોય છે.

પાંચમું - પારમાર્થિક સત્તાનું સ્વરૂપ તર્કથી પર હોઈ, તેનાં બુદ્ધિગમ્ય વર્ણનો આપવાનો આગ્રહ રાખવો વ્યર્થ છે.

આટલી મર્યાદાઓ સાથે બુદ્ધે જરૂર નિર્વોણની પારમાર્થિકતાનું, નિત્ય આત્માનું, તથા જેને તે ધર્મ કહે છે તેવી પારમાર્થિક સત્તાનું સૂચન કર્યું છે. પારમાર્થિક સત્તાના સ્પષ્ટ

તેનું બુદ્ધિગમ્ય
વર્ણન સમ્ય નથી

નિરૂપણની બાબતમાં મૌન ધારણ કરવામાં, અથવા તેનાં નિષેધાત્મક વર્ણન આપવાની બાબતમાં ઉપનિષદોનો પૂરો

ટેકો છે. “ત્યાં ચક્ષુ, વાણી કે મન પહોંચી શકતાં નથી. આપણે તેને જાણતા નથી, મમજતા નથી, તેનો ઉપદેશ તો મી રીતે સંભવે?”

હવે હું ટૂંકમાં બુદ્ધના વિચારોની કેટલીક મર્યાદાઓનો ઉલ્લેખ કરી જાઉં. તે મર્યાદાઓ બૌદ્ધ ધર્મના પછીના ઇતિહાસમાં તેમ જ હિંદુધર્મ સાથેના તેના મંબંધમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે.

(૧) તત્ત્વચર્ચા એ માનવચિત્તની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા છે, અને બુદ્ધ પણ તેમના અનુયાયીઓને અંતિમ પ્રશ્નોની જાણતમાં નિર્ણયમોદ્કૃષ્ટીનું વલણ અખત્યાર કરવાની દરજ્જા પાડવામાં મદદ ન જ નીવડી શક્યા. બુદ્ધ પામેથી નિશ્ચિત દોરવણીને અભાવે બૌદ્ધધર્મના પ્રારંભકાળથી જ જુદા જુદા અનેક તત્ત્વવાદો બુદ્ધને નામે ચડાવી દેવામાં આવ્યા.

૧. ખેટોના સિદ્ધાંતમાં, સર્વોત્તમ દેશ્વરથી પણ પર એવા તત્ત્વની આખી ઉ ડાયોનિસિયસ પણ પિતા અને પુત્ર તથા જન ત વિચારક અને તેનો સાથેત વિચાર એ સંબંધોની કલ્પનાથી પાર જઈને, પારમાર્થિક ગદનતા, કે જેમાં પેલા જને સમાઈ જાય છે, તેના ઉપર પોતાની દષ્ટિ ઠેરવે છે. એ પરમતત્ત્વનું લક્ષણ જાણી શકાય નથી, કે તેના વિશેષણ નિરૂપી શકાતા નથી ડાયોનિસિયસે તેને ‘વિચાર ન કરતો વિચાર’, ‘જાણી ન શકતો શબ્દ’, ‘સર્વ’ સત્તાથી પાર એવી પારમાર્થિક ‘અસત્તા’ એવું કહીને વર્ણવવાની દ્વિમત કરી છે.

(૨) બુદ્ધનો પાગમાર્ચિત મત્તા તરીકે ધર્મનો ખ્યાલ
 વ્યાવહારિક પ્રયોજન માટે પૂરતો નહીં
 ધર્મની માન્યતાનો અભાવ ન હતો તિબેટના લોકોની પેઠે આપણે
 ચક્રરડા વડે^૧ પ્રાર્થના બાંધે ઠગીએ, પરંતુ
 ચક્રરડાની પોતાની પ્રાર્થના તો ન જ ઠગી શકીએ પરિણામે
 ધીરે ધીરે બુદ્ધને જ ધર્મર માનીને પૂજવાનું શરૂ થયું

(૩) બ્રાહ્મણ આચાર્યોએ મન્યામનો અધિકાર, ગૃહ
 સંન્યાસ ઉપર અતિશય ભાર મ્યાથ્રમ દ્વારા જીવનની કનોટીઓ પમાર
 ઠગીને આવેલા માટે જ અનામત ગણ્યા
 હતો, ત્યારે બુદ્ધે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ તેમજ
 ગૃહસ્થાશ્રમની તાલીમને અનાવશ્યક માની, ઢોઈપણ ઉંમરે
 માણસ સમારની જ જાળનો ત્યાગ કરી શકે એમ ઠગવું
 જોડે, બુદ્ધના જમાનામાં આધ્યાત્મિક જીવન જે ત્રણ દુઃખનોના
 આક્રમણ હેઠળ કચરાઈ રહ્યું હતું તે ત્રણ દુઃખનોના - અર્થાત્
 સિદ્ધાંતવાદીઓ, ઈર્મકાંક્ષીઓ અને કામલોભને જ મર્વસ્વ
 માનનારા નાસ્તિકો - તેમના ઠગતુકો તરફ નજર કરતા,
 આપણે બુદ્ધનું એ નવું જાળતો વિષેનું અતિપણુ સમજી
 શકીએ છીએ

૧ તિબેટના બૌદ્ધમંદિરમાં હોતા જ ન હોતા ચક્રરડાનો ઉલ્લેખ છે એ
 ચક્રરડા સાથે અનેક માળાઓના ખીલ ચક્રરડાને હોય છે પરિણામે
 મોટા ચક્રરડા એક આટો ફેરવવાથી અનેક માળાઓના અનેક માળા
 આપોઆપ ફરે છે અને એ રીતે એકાસાથે અનેક જગ્યા સ્થાન પુણ્ય જમાને
 હાસલ થાય છે એમ મનાય છે - અનુગ

બુદ્ધમાં આપણને આધ્યાત્મિક ઊંડાણ, સર્વોત્તમ કોટીનું
 ચારિત્ર્યબળ, અને બૌદ્ધિક તર્કવૃત્તિનો
 બુદ્ધ: જગતના
 વિરલ મહાપુરુષ
 ડહાપણભર્યો સંયમ, એ ત્રણ બાબતોનું
 ભેરદાર મિશ્રણ જોવા મળે છે. જગતના જે
 વિરલ મહાપુરુષો મનુષ્યોમાં તેમના દૈવીપણાનું ભાન ઊભું
 કરી શકે છે, અને એ રીતે આધ્યાત્મિક જીવનમાં સાહસ તથા
 આકર્ષણ પૂરી, તેમને જગતમાં નવા રસ સાથે અને હૃદયભર્યા
 નવા આનંદ સાથે પ્રવેશ કરાવે છે, તેઓમાંના બુદ્ધ એક હતા.
 પોતાની પ્રખર બુદ્ધિ અને પ્રજ્ઞા વડે તે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સત્યનું
 આકલન કરી શક્યા, ત્યારે બીજી બાજુ તેમના કરુણાર્દ્ર હૃદય
 વડે તે દુઃખમાં ડિબાતી માનવજાતિને બચાવવાના કાર્યમાં
 પોતાનું સમગ્ર જીવન અર્પી શક્યા. તથા તેમ કરીને તેમણે
 મહા જ્ઞાનીઓની પેલી પરંપરા સાબિત કરી આપી કે, સાચું
 અમરપદ પામેલા મહાત્માઓ જાતે મુક્ત થયેલા હોવા છતાં
 માનવજાતનાં સુખદુઃખના ક્ષેત્રથી અલગ થઈ જતા નથી. તેમનું
 મહાન વ્યક્તિત્વ, તેમની પેગંબરી તમન્ના, અને દુઃખમઝ
 માનવજાતિ માટેનો તેમનો જ્વલંત પ્રેમ, એ બાબતોએ
 તેમના સમકાલીનો ઉપર એટલી ઊંડી અસર કરી હતી કે જેથી
 તેમની આસપાસ પેલી પ્રચલિત દંતકથાઓ અને વાર્તાઓ
 ઊભી થઈ શકી. સામાન્ય જનતા યથાર્થ બાબતોને, તેમજ
 બુદ્ધ જેવા પુરુષની પોતાના કરતાં વૈયક્તિક શ્રેષ્ઠતાને એ રીતે જ
 વ્યક્ત કરી શકે. પરિણામે આત્મનિયંત્રણ, પ્રજ્ઞા અને પ્રેમના
 પ્રચારક ગૌતમ સંપૂર્ણ જ્ઞાની, સર્વજ્ઞ, અને જગદુદ્ધારક બુદ્ધ
 બની રહ્યા. જેમ જેમ યુગો વ્યતીત થતા જાય છે, તેમ તેમની

સાચી મહત્તા વધુ સ્પષ્ટ તથા વધુ ઉજ્જ્વલ જનતી જાય છે, અને દીકાઓર સંશયવાદીઓ પણ તેમના પ્રત્યે વધુ યથાર્થ કદર, વધુ જીરો આદર અને વધુ સાચી ભક્તિથી વળતા જાય છે. બુદ્ધ ખરેખર માનવજાતના એવા વિરલ મહાવીરોમાંના એક છે કે, જેમણે આપણી જાતિના ઇતિહાસના યુગો ઘડ્યા છે, તથા પોતાના જમાના ઉપરાંત પછીના જમાનાઓ માટે પણ સંદેશ પૂરો પાડ્યો છે.

પુરવળી

૧ : ઉપનિષદો અને જૌદ સિદ્ધાંત

પા. : ૫૨ : શ્રી. રાધાકૃષ્ણન એવું મંતવ્ય ધરાવે છે કે, શુદ્ધનો ઉપદેશ ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતમાંથી જતરી આવેલો છે. તે વિધાન બાબત તેમના મોટા પુસ્તક ‘ઇડિયન ફિલોસોફી’—પુ. ૧ માંથી વધુ ઉતાગ ઉપયોગી ગણીને નીચે આપ્યા છે :—

મૂળ^૧ જૌદ સિદ્ધાંત એ કાંઈ છેક જ નવો સિદ્ધાંત નથી. હિંદી વિચારધારાના પ્રવાહમાં એ કાંઈ અદ્વિતીય અધવચ પડેલું બંગાણું નથી. શુદ્ધ પોતાના જમાનાની તથા દેશની આધ્યાત્મિક વિચાર-સરણિમાંથી તદ્દન છૂટા નથી પડી ગયા. પોતાના જમાનાના ઔદ્યોગિક તથા વ્યવહારધર્મ સામે ખુલ્લો બળવો પેદા કરેલો એ એક જુદી બાબત છે, અને તેની પાછળ રહેલું ઇર્ષાંત તત્ત્વ તજ્ઞ દેવે એ જુદી બાબત છે. શુદ્ધ પોતે કબૂલ કરે છે કે, પોતે આત્મ-મંથનના પુરુષાર્થથી ગોધી કાઢેલો ધર્મ સનાતન માર્ગ જ છે, આર્ય માર્ગ જ છે, શાશ્વત ધર્મ જ છે. શુદ્ધ નવો ધર્મ જીભો કરે છે એમ કહેવાને બદલે, તે પ્રાચીન તત્ત્વનું સરોધન કરે છે, એમ કહેવું જોઈએ. અર્થાત્ પ્રાચીન પરંપરાને તે પોતાના જમાનાની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો અનુસાર ઘટાવી લે છે, એટલું જ. પોતાનો સિદ્ધાંત ખડો કમ્બા માટે શુદ્ધને કરવું પડ્યું હોય તો તે એ કે, તેમણે વૈદિક બહુદેવવાદ, અને વૈદિક ધર્મવિધિ સાથે ઉપનિષદોએ જીભો કરેલી વિસંગત તત્ત્વ-વેદ જતી કરી; ઉપનિષદોનો પરસ્પરના સ્થાપનવાળો ભાગ દલીલથી શુદ્ધને

સાબિત કરી આપવો અશક્ય તથા નીતિઆધન માટે અનાવશ્યક માની, આગ્રુએ કાઢી નાખ્યો; અને ઉપનિષદોમાં સ્વીકાગયેલ નીતિનિયમની સાર્વત્રિકતા ઉપર વધુ બાગ મૂકી આપ્યો. એટલે હું તો એટલે મુધી દરખવાની હિંમત કરું કે, મૂળ બૌદ્ધ સિદ્ધાંત ઉપનિષદોની વિચારધારાનું નવા દૃષ્ટિબિંદુથી દરેકું પુનર્નિરૂપણ માત્ર છે. રીઝ ડેવિડ્ઝ કહે છે કે, “ગૌતમ હિંદુ જન્મ્યા, હિંદુ તરીકે જીવ્યા, હિંદુ તરીકે શ્રવ્યા, અને હિંદુ ગ્રંથોને જ મરણ પામ્યા.....ગૌતમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં કે સિદ્ધાંતોમાં એવું નિરોપ કાંઈ ન હતું કે જે એક યા બીજા હિંદુ તત્ત્વદર્શનમાં ન મળે; અને તેમણે નિરૂપેય સાધનામાર્ગને મળતો ધણો બાગ પહેલાંના કે પછીના હિંદુ મંથોમાં બતાવી શકાય. ગૌતમમાં જે કાંઈ મૌલિકતા છે, તે બીજાઓએ ત્યાર પહેલાં જે કાંઈ સારી રીતે કહ્યું જ હતું તેને સ્વીકારવાની, વિકસાવવાની, વધુ ઉદાત્ત બનાવવાની અને તેનો સુસંગત સિદ્ધાંત બનાવી આપવાની રીતમાં રહેલી છે; તેમજ કેટલાક સૌથી વધુ બાળીતા હિંદુ વિચારદોષો તે પહેલાં ક્યારનાય સ્વીકારેલા સમાનતા અને ન્યાયના સિદ્ધાંતોને જે રીતે તેમણે તેમની પગકાજાએ પહોંચાડ્યા તેમાં રહેલી છે. બીજા આચાર્યો અને બુદ્ધમા મુખ્ય તદ્દાવત બુદ્ધની ઊંડી તમજા અને જનમેવાની વિશાળ ઉદાર જાનના પરત્વે રહેલા કહી શકાય.”^૧ બ્રાહ્મકન્યર્મ કહે છે: ‘એ તો નક્કી છે કે, બૌદ્ધધર્મે બ્રાહ્મણધર્મ પાસેથી વારસા તરીકે તેના કેટલાક સૌથી અગત્યના ધર્મ-સિદ્ધાંતોની હારમાળા મેળવી છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ ઇતિહાસકાર માટે બ્રાહ્મ અગત્યનું ન કહી શકાય તેવી વસ્તુ, એટલે કે તેના ધર્મવિચાર અને ધર્મસંવેદનનો ઝોડ, કે જેને ગ્રન્થમાં જોઈતી સહેનાઈથી પ્રગટ કરી શકાય તેના કરતાં વધુ સમગ્ર જ શકાય, તે પણ બ્રાહ્મણધર્મ પાસેથી જ મેળવ્યો છે.’ યજ્ઞયાગ માટેનો તિગ્ગકાર તો બુદ્ધને તેમજ ઉપનિષદોને સામાન્ય છે. ડર્મનો નિયમ અને નિર્બાણની શક્યતાની માન્યતામાં

બૌદ્ધધર્મ માનીના તમામ આરંભિ નો બાગીદાર હતો દુ ખરો એ આ નિયતોમના નાનની મુગન ઘટના છે, એ વાત પણ ઉપનિષદો અદિન બાગીના નધા નિર્ગત તત્ત્વમિદાતો માને છે પોતાના મિદાત અને ઉપનિષદના સિદ્ધાંત વચ્ચે નહિ અસંગતતા છે, એમ બુદ્ધ પોતે પણ માનના ન હતા નિર્ગત, પોતાને ઉપનિષદો અને તેમના અનયાયીઓની અનુમૂલિ અને ટેકો છે એમ તેમને લાગ્યા નહિ બ્રાહ્મણોને તે બૌદ્ધ અમણોના વર્ગમાં ન મૂકતા ('અમણબ્રાહ્મણો'), અને 'બ્રાહ્મણ' શબ્દને બૌદ્ધ આરંભિ તે કોઈ અતોના સબધમાં સમાનમુખ્ય પદ તરીકે વાપરતા બૌદ્ધધર્મ તેની મર્યાદાની સ્થિતિમાં તે નિર્દુધર્મનો જ એમ કહ્યો હતો, એમ નહેવું જોઈએ ત્રીજા કેવિજ્ઞ ને છે કે, 'બૌદ્ધધર્મ' પા પગલ (બ્રાહ્મણ) ધર્મના વર્ણનની આરંભીને ન વધ્યો હતો અને વિષયો હતો.^૧

૨ બ્રહ્મ

બુદ્ધે^૨ જગતની ક્ષણભયુક્તા તથા અતાર્કિકતા ઉપર મુકેનો બાગ મપદ ગીતે જ ઉપનિષદોમાં આપણને જોવા મળતી વ્યાવહારિક જગતની નિંદા સાથે મળતો આવે છે^૩ પરંતુ મુદ્દાનો સમાન એ છે કે, બુદ્ધે વ્યાવહારિક જગતની ને નિંદા કરી છે, તે, ઉપનિષદોની પેઠે બુદ્ધ પણ કોઈ પરબ્રહ્મ જેવી પાગમાર્થિક સત્તાને સ્વીકારતા હતા તેનું પરિણામ છે કે કેમ ત્યારે કોઈ-કે કે દ મધ્યમાં કે તત્ત્વરૂપમાં નથી માનતો ત્યારે તેનો એટલો જ અર્થ ચતા હોય છે કે, તે વિરોધોમાં ને

૧ બુદ્ધિધર્મ પા ૮૫

૨ બુદ્ધિ કિયો [હિન્દી ગ્રાન્થ (૧૮૪૦)] પુ ૧ પા ૧૮૨ ૪

૩ હાલો લોકો આ અમુક પદાર્થોમાં મુવની ક્રમ રાખતા નથી

પ્રચલિત ખ્યાલો છે, તેમાં તે નથી માનતો. તેથી બુદ્ધે ત્યારે અધટિત ખ્યાલોને તોડી પાડ્યા, ત્યારે તેમણે કાઠં વધુ ‘ઘટિત’ (ચોગ્ય) એવા ખ્યાલની દૃષ્ટિએ જ તેમ ક્યું હોવું જોઈએ. વસ્તુતાએ પણ બુદ્ધે ક્યાંય ઉપનિષદોએ સ્થાપેલ પરબ્રહ્મની પારમાર્થિકતાનો વિરોધ નથી કર્યો. કથાવધુમાં ત્યાં જુદા જુદા ચિવાદી મુદ્દાઓ ચર્ચવામાં આવ્યા છે, ત્યાં પણ અક્ષરસત્તાની વાસ્તવિકતાના પ્રશ્નનો ઉદ્દેશ સરખો નથી કરવામાં આવ્યો. આ બધા ઉપરથી કાંઈ પણ સૂચિત થતું હોય તો એટલું જ થાય છે કે, બુદ્ધને ઉપનિષદનો સિદ્ધાંત માન્ય હતો. વળી, બનાગમવાળો મુગ્ધસિદ્ધ ધર્મોપદેશ તો પારમાર્થિક ભૂમિકાના અભિલેખનું બળપૂર્વક સૂચન કરે છે. પારમાર્થિક સત્તા બાબત બૌદ્ધગ્રંથોમાં આવતાં ‘તે સત્ નથી તેમજ અસત્ નથી, કે બંને નથી અથવા એકે નથી’ એવાં વર્ણનો, અબૌદ્ધ ગ્રંથોમાં આવતાં તેવાં કરારો^૧ કે ત્યાં તે વર્ણનોનો હેતુ પારમાર્થિક સત્તાનો નિષેધ નહીં, પણ તેનાં બુદ્ધિગમ્ય વર્ણનોનો નિષેધ હોય છે, તેમની આપણને યાદ દેવડાવે છે.

તો પછી બુદ્ધે પારમાર્થિક સત્તાનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર કેમ ન કર્યો ? તેમ ન કરવાનું કારણ એ છે કે, તેમ કરવું એ તો સાપેક્ષતાના જગતમાંથી બહાર પગલું ભરના જેવું થાય; અને તેમ કરવાની કામદેસરતા બાબત બીજાઓ ઉપર આક્ષેપ કરવાની પહેલ બુદ્ધે પોતે જ કરી હતી. પારમાર્થિક સત્તા વ્યાવહારિક જગતનાં સાધનોનો વિપય બની શકતી નથી. આપણે છિદ્રિયગમ્ય અનુભવ પોતાની મર્યાદામાં ક્યાંય પારમાર્થિક સત્તાનું અસ્તિત્વ દર્શાવતો નથી. ઉપનિષદો પણ એ વસ્તુ કબૂલ રાખે છે, અને પારમાર્થિક સત્તાને આપણા વ્યાવહારિક જગતના સમઘો અને લક્ષણો લાગુ કરવા સામે આપણને ચેતવે છે. ઉપનિષદના ઋષિને

૧. ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૨૬, ૧-૨, બૃહદ ૭૫૦ ૨-૫-૧૯, ૩-૮-૮, ઇશા ૭૫૦ ૪ અને ૫, કઠં ૭૫૦ ૩-૧૫, મુડકં ૧-૧-૬, ૨-૨-૧, ચેતાં ૬-૧૧; મૈત્રી ૪-૧૭.

પારમાર્થિક- સત્તાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાનું હોવામા આવના તે ચૂપ જ
 ત્યા, અને ત્યારે તેમને શ્રીથી તે પ્રથમ પૂજવામા આ યો, ત્યારે તેમણે
 ચૂપ રહેવાનું ચાનું ગમ્યુ અને ડેવે એવું જ ન્યું કે, ‘આત્મા એ
 ચુપછી છે’ (શાન્તોડયમામા) ૧ “ત્યા આખ પગેથી ગતી નથી,
 વાસી જઈ ગતી નથી, કે મન જઈ શનું નથી તેને અમે જાણના નથી
 કે સમજતા નથી, તેનો ઉપદેશ ગી રીતે આપીએ?” ૨ “તે જાણે નથી
 અને ન જાણે નથી બહાર છે” ૩ ધમી ના ઉપનિષદો પરમહત્તા
 નિરાત્મ- વર્ણનો આપે છે ૪ પરંતુ પરમહત્ત એ એવી અનાન અને
 અચેપ વસ્તુ છે, કે જેનો કોઈ આદિ યા અત નથી તથા આકૃતિ, સ્વરૂપ
 કે આનમન નથી એની ઉપના સામાન્ય માણુમો માટે બુ ઊંચી
 દેહેરાય તેથી શ્રીને ઉપનિષદો બકિત-ઉપાસના અથે પરમહત્તા કે ના-
 હનારાત્મ- વર્ણનો આપે છે અને જણાવે છે કે, શરૂથી ન વર્ણવી
 શકાર એવું પરમહત્તનું સ્વરૂપ અતે તો બાનાત્મ- છે પરંતુ ઉપનિષદો
 એ પ્રમાણે પરમહત્તની અનૈયતા બાજનની પોતાની મોગી બૂનાતને
 વધારા રહેવાની હેવટ મુવી હિંમત ન શ્રી શક્યા, ત્યારે છુદ્ધ નધુ
 મુસગત રહીને બાનારાગિ- જગતનું કોઈ પણ લક્ષણ કે સ્વરૂપ પારમાર્થિક-
 સત્તાને લગા વાનો છે- સુધી જન ૧૨ જ ને છે ત્યારે છુદ્ધ એમ
 સામિત ને છે કે, આ લક્ષણે બનાવું જગત એ પારમાર્થિક- સત્તા
 નથી, તેમજ ૩૫, વેના વગેરે પાચ ૨ ધો એ આત્મા નથી તેમજ
 નિર્ગુણ એ કોઈ જાતનું બાનારાગિ- અસ્તિત્વ નથી, ત્યારે ખરી રીતે તે

૧ શાન્ત ૭ આ ૦ ૩ ૨ ૧૭

૨ ૧૧૦ ઉપ ૦ ૧ ૩ જુઓ ૬૬૦ ઉપ ૦ ૧ ૧૨ ૧૩ મુદ્ ૦ ઉપ ૦

૩ ૧-૮ પાણી

૩ કેન ૦ ઉપ ૦ ૧ ૩

૪ બુદ્ધ ૦ ઉપ ૦ ૨-૩ ૬ ૩-૮-૮ ૩ ૬ ૨૬ ૪ ૭-૪ ૬૬૦ ઉપ ૦

૩ ૧૫ મુદ્ ૦ ૧-૬

પારમાર્થિક- સત્તા, આત્મા કે નિર્માણનું સ્વરૂપ શું છે એ પણ મહેના નથી, નારણ કે પ્રમાણોથી તે સ્વરૂપ પુરનાર જરી આપી શકાય તેવું નથી તેનો સાક્ષાત્કાર મુક્ત પુરુષોને જ થઈ શકે જાગનાઓએ તો આપ પ્રમાણથી જ તેનો સ્વીકાર કરવો પડે પરંતુ એક વાર આપ પ્રમાણનો સ્વીકાર કરીએ, તો પછી વૈદિક દેવોની જામતમા વેદોનું આપ પ્રમાણ સ્વીકારવાની શી ગીતે ના પાડી શકીએ ? અને બીજાઓ મગ્તા બુદ્ધના મતને વધુ સ્વીકાર્ય માનનાનું પણ હાથ શું ? અતિમ પ્રશ્નો જામત તમ પડે જશા નિશ્ચિત નિર્ણય ઉપર પહોંચી શકાય તેમ નથી એમ ઉપનિષદો મહે છે અને બુદ્ધ તે જૂન રાખે છે આ તેથી જોએ મહે છે કે તેમણે તેવો નિશ્ચિત નિર્ણય પ્રાપ્ત ન્યો છે, તેઓ દુનિયાના ગમાર ભોઠો ઉપર પોતાની છાપ પાડના છત્તનારા ધૂર્તા જ છે બુદ્ધ પોતાની પહેના થઈ ગયેના વાદીઓના જાનારાઓને તોડી પાડ્યા, તે નઈ તેમની જગાએ પોતાના જાનાવાઓ સ્થાપના માટે નહીં હાથ્યુંકે એમ ગરાથી તો વાતનિવાદોને જ ઉત્તેજન મળે, અને તે તો આખ્યા તિમ્મ નિમસને બાધ જ નીરડે બુદ્ધ જાહેર મરે છે કે, પોતે જો કાઈ સત્યો જાણે છે તે બધાને પ્રગટ કરતા નથી, તેનું હાથ્યું માત્ર એ જ નથી કે તે સુમુક્ષુને ઉપયોગના નથી પરંતુ એ પણ છે કે, માણસો તે બધાને વિષે બિન બિન અભિપ્રાય ધગવતા હોય છે તેમના જમાનામા વ્યર્થ ચર્ચાઓ એ એ પ્રમારના માનસિક રોગરૂપે બની ગઈ હતી હિંદુ તરનવિચારકો વિચારના અતિમ મુદ્દાઓ સાથે આથ વા જતા સ્વનની જોડી જરિયાનો તરફ દુર્નક્ષ કરતા ના, એમ બુદ્ધને લાગતું

૧ ઉદાહરણ પા ૧૧, મયુત્ત ૫-૪ ૭ દીધ ૧-૧૭૬ પરમાર્થ-સત્તાનું અગમ્યપણા કસાવવા માટે ગૌતમ ધારણ કરવાની યુક્તિ થી જાણીની છે જ્યારે વિમલકીર્તિને પરમાર્થસત્તાનું સ્વરૂપ વર્ણવવાનું કહેવામા આવ્યું ત્યારે તે સૂચ રજા એટલે મોહિસત્ત્વ મનુષ્યો બોલી જડપણા ' કીક મ્યુ ! કીક ક્યુ ' એવેવ તાવ અરેખર સંબોધી પર ઉ " (વિમલકીર્તિસૂત્ર) સુમુક્ષુ ગદાયાન બુદ્ધિજમ પા ૧૦૧ ૧૦૭

ધર્મથી પણ જ્યુ નથી . જે આ ધર્મ છે, તે જ સત્ય છે . ખરેખર એ બંને એક જ છે.”^૧ વૈદિક ઋત સંબંધમાં સત્ય તેમજ ધર્મ એ બંનેનો સમાવેશ થાય છે.^૨ તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં સસિદ્ધિ પામેલો આત્મા કે જેણે પોતાના આત્માની પરબ્રહ્મ સાથે એકતા અનુભવી છે, તે ગાય છે ‘હું ઋત (સત્ય) માથી પ્રથમ જન્મેલો છું, દેવો જતા પછી પ્રથમ જન્મેલો છું, અને અમૃતતરુની હું નાભિ છું”^૩ તે જ પ્રમાણે ૬૬ ઉપનિષદમાં ઋગ્વેદનો^૪ એક દંડો મુખ્ય અગોમા ઉતારનામાં આવ્યો છે, ત્યાં ઋતને પરમતરુ સાથે એકરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે.^૫ પગ્બ્રહ્મ ઋત તેમજ સત્ય બંને છે.^૬ ધર્મ અને ઋતની સત્ય સાથે એકરૂપતાનો સિદ્ધાંત ઋગ્વેદ તથા ઉપનિષદો જેટલો પ્રાચીન છે એટલે પગ્મતરુ જ્ઞાનવૃત્તિનાળાને શાશ્વત સત્ય તરીકે સમજાય છે, અને તેને પામનાનો માર્ગ જ્ઞાન તથા શ્રદ્ધા હોય છે ઉપનિષદો આ દૃષ્ટિમિત્ત ઉપર ભાર મૂકે છે ત્યારે જેઓ ધાર્મિક વૃત્તિના હોય છે, તેઓને પરમતરુ શાશ્વત પ્રેમ તરીકે સમજાય છે, અને તેમનો માર્ગ પ્રીતિ અને ભક્તિ હોય કે પડીના ઉપનિષદો, ભગવદ્ગીતા અને

૧. ૧ ૪ ૧૪, ઉપરાત જુઓ બૃહ. ઉપ. ૪-૧૫-૧, ઈશ. ઉપ. ૧૫, “સત્યત્તુ મુખ્ય હિરણ્યમયપાત્રથી ઢાંચેલું છે, તેને હે પૂષ્પ” ઇ જોલી નાખ, જેથી (સત્ય જે જેનો ધર્મ છે એવો) હું સત્યધર્મી તેને ભેઈ શકું.”
બળી જુઓ ઋગ્વેદ ૪-૫-૫, ૭-૧૦૪-૮, ૯-૧૧૩-૪, ૧૦-૧૬૦-૧

૨ ઋતથી બ્રહ્મ અનૃત છે, તે જ સત્ય, તેમજ આ ધર્મ બંને છે

૩ અહમ્ અસ્મિ પ્રથમજા કતાડસ્ય, પૂર્વમ્ દેવેન્ધ્યો અમૃતસ્ય નાભાડયિ ।

૪ ૪ ૪૦-૫, ઉપરાત જુઓ વાલ્મીકિની સદ્વિતા ૧૦-૨૪, ૧૨-૧૪, તૈત્તિ. સ. ૩-૨-૧૦૧, શત. બ્રાહ્મ. ૬-૭-૩-૧૧, તૈત્તિ. આર. ૬-૧-૫-૬ રામાનુજાચાર્ય^૭ ૬૬ ૫-૨ ઉપર દીક્ષ કરતા ઋતને ‘અપરિચિન્ન સત્યરૂપ બ્રહ્માત્મક’ કહે છે

૫ ૫-૨, જુઓ તૈત્તિ. ૩-૧૦ અને ૬૬ ૫-૨ ઉપર શ કરાચાર્ય^૮

૬ ઋત સત્ય પરં મદ્ધા । તૈત્તિ. આર. ૬-૧૩-૨૭-૧૨.

આપણને ધર્મનો આદર, સત્કાર કે ભક્તિ કરવાનું કહેલું છે. ધર્મ એ જ પરમતત્ત્વ છે, અને જગતના પદાર્થો પણ તે એક જ પરમતત્ત્વમાંથી પ્રગટેલા હોઈ ‘ધર્મો’ કહેવાય છે.

૪. નિર્વાણ

આજ^૧ હવે સામાન્ય રીતે કબૂત્ર રાખવામાં આવે છે કે નિર્વાણને ‘શૂન્યતાની અનંતતા’ સાથે સરખાવવું એ ખોટું છે. ‘નિર્વાણ’નો શબ્દાર્થ ‘ઓક્ષવાઈ જવું’ થાય છે, અને જો ઓક્ષવાય છે તે તો ‘તૃષ્ણા દુઃખ અને પુનર્જન્મ’^૨ છે. નિર્વાણની મૂળ બૌદ્ધ દૃષ્ટિના એવી છે કે તે એક અવાચ્ય સ્થિતિ છે, તથા તેને અહીં^૩ આ જન્મમાં જ તૃષ્ણા અને મંથોજનોના મંપૂર્ણ ક્ષયથી પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ત્યાં સંસાર પૂરો થાય છે અને અવિનાશી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી એ એક વાસ્તવિક અવસ્થા છે.^૪ અપો મહસુતમાં નિર્વાણનું વર્ણન ઉપનિષદોમાં આવતા મોક્ષના વર્ણનની માદ દેવડાવે એવી રીતે કરેલું છે. “પોતાને ન મંતાપતો, પારકાને ન મંતાપતો, આ જીવનમાં – જીવતોજીવત ઈષ્ટારહિત બનેયો, નિર્વૃત્ત થયેયો, શીનળ બનેયો, સુખ અનુભવતો એવો તે બ્રહ્મ બનેલા આત્મા વડે વિહરે છે.”^૫ થેરગાથા અને થેરીગાથાનાં મુંદર કાવ્યો નિર્વાણની મુક્તિ અને આનંદના ખ્યાલથી જ પ્રેરાયેલા છે.

૧. ઇડિંગ ફિલો. [હિંદી આદિતિ (૧૯૪૦)] પૃ. ૧. પા. ૧૮૮.

૨. મહાવગ્ગ, ૧-૩૧-૭; (સેકેડ જન્મ ઓફ ધી ઈરંડ પૃ. ૧૩.)

૩. જુઓ બલ્લભલસુત : દીપ. ૧.

૪. નવી સંયોજનો લોકો વિતક્કસ વિચારના ।

તણ્હાય વિપ્પહાનેન નિવ્વાનમ્ હત્યુચ્ચતિ ॥

સુત. ૦ નિ. ૧૧૦૬; જુઓ ૧૦૮૭ પા. ૧.

૫. મનિઝમ. ૧-૪૧૨. “અનંતગો, અનંતગો રિદ્ધે વે ધમ્મે નિચ્છાતો નિવ્યુતો સંતિભૂતો સુખપનિસવેદી દ્રઢમૂલેન અત્તના વિહરતિ ॥

આપણે નિર્વાણનું અર્થપ્રથમ યથાયોગ્ય રીતે ન નિરૂપી શકીએ, તો એ કે તે વસ્તુ પ્રમાણ જ્ઞાનનો નિયમ નથી જોએ તેનો આશ્વાસન એ છે તેઓ તેને બાવાત્મક મિથિતા તરીકે જોયી અનુભવના હોવા છતાં, વાસ્તીની દૃષ્ટિએ તે 'નેતિ નેતિ' એવી અબાવાત્મક વસ્તુ જ દહેરાય કર્મના નિયમથી નિયમિત એવી વ્યવહારિક સત્તાનો અર્થોત્ત સ સાગનો નિર્વાણમા અભાવ જ છે.

[અહીંથી આગળનો ભાગ, આ પુસ્તકના ૭મા પ્રકરણના જ શબ્દોની વગભગ પુનરુક્તિરૂપ હોઈ, અહીં ફરીથી ઉતાયો નથી]

૫ : બુદ્ધ નાસ્તિક શાથી કહેવાય ?

જો? બુદ્ધ આ પ્રમાણે ઉપનિષદોનું મૈદ્વાતિક દૃષ્ટિમિત્તુ સ્વીકારે છે, તો પછી બૌદ્ધધર્મને હિંદુ દાર્શનિકોએ નાસ્તિક-વેદમાત્ર ગણી દાઢ્યો તેનું કારણ શું? હિંદુ તેમજ બૌદ્ધ ધર્મ તથા સરકૃતિની સરણિઓ વચ્ચે આમ વિચ્છેદ પડના બાબત શો ખુલાસો છે?

હિંદુઓનો વિરોધ બુદ્ધના આચારને લગતા કાર્યક્રમ પરત્વે જોડેનો છે, તેટલો તત્ત્વસિદ્ધાંતો પરત્વે નથી હિંદુઓના ઇતિહાસની શરૂઆતથી જોઈશું તો જણાશે કે, નિચારોની બાબતોમા રતત્રના અને આચારની મામલતમા અચનાયતન એ હિંદુઓનું ખાસ લક્ષણ છે સાખ્ય અને પૂર્વમીમાસા જેવા દર્શનો ધર્મિકતા નથી માનતા છતાં હિંદુઓ તેમને આસ્તિક - વેદમાન્ય દર્શન તરીકે સ્વીકારે, પરંતુ બૌદ્ધધર્મમા નીતિ-નિયમ અને આધ્યાત્મિકતાનું લક્ષણ બારોબાર ભૂંધું હોવા છતાં, તેઓ તેને ઇન્કારે, અને તે એક જ કારણે કે, સાખ્ય અને પૂર્વમીમાસા દર્શનો હિંદુઓના સામાજિક જીવન તથા વર્ણશ્રમ-વ્યવસ્થામા મ્હાં દખલગીરી નથી કરતા, ત્યારે બૌદ્ધધર્મ પોતાના સિદ્ધાંતને લોકોની જીવનવ્યવસ્થા મુધી પહોચાડવાનો આગ્રહ રાખે છે

ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકારીએ, તો તે અનુસાર આચારવિચાર કેવો હોવો જોઈએ એ વસ્તુ ખુદે અનુપમ કુમળતા તથા તર્ક વડે બનાવી આપીને, ઉપનિષદોના સિદ્ધાંતને માત્ર હોડેથી સ્વીકારનાગએની માન્યતાઓ તથા આચરણમાં કેવો વિરોધ વ્યાપી રહ્યો હતો તે ખુલ્લું કરી બતાવ્યું. ઉપનિષદોના પ્રખર ચિંતકો દિંમનએ પરમતત્ત્વનાં ઉચ્ચ શિખરો ઉપર વિચરતા હતા, ત્યારે બીજી બાજુ આમગ્નતતાને તો તેનાં નાના દેવદેવીને પૂજવા દેવામાં આવતી હતી, અને તે દેવદેવીઓ જે જાતના હોમદવનની આદાદા ગાખનાં કહેરાનાં હતાં તે જાતના યજ્ઞકાંડોમાં મૂચવાયેલી રહેવા દેવામાં આવતી હતી. એ બધા જટિલ યજ્ઞવિધિઓ ઉપર ખુદના જમાનામાં વિચારવંત લોકોનો વિશ્વાસ નહોતો રહ્યો. વસ્તુતાએ વાનપ્રથો અને યતિઓને તે યજ્ઞયાગો કરવાની ફરજમાંથી બાતલ ગણવામાં આવ્યા હતા; અને તેથી એવો સંશય સ્વાભાવિક રીતે જ ઊભો થતો જતો હતો કે, શૂદ્રથો પણ એ ખર્ચાળ તથા જટિલ વિધિવિધાનોને શા માટે પડતાં ન મૂકે. જેઓ માત્ર શબ્દને પકડીને અચળ રહેતા મંગતા હતા તેમની સામે ખુદે વિરોધ ઉઠાવ્યો અને જાહેર ક્યું કે, મોક્ષ એ કાંઈ બાહ્ય કે કાયદાકાનૂની વસ્તુ નથી, પરંતુ આંતરિક તથા આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે.

ઉપનિષદો અહિંસાના સિદ્ધાંતનો પક્ષ કરતાં હતાં, પરંતુ તેમાં તેઓએ એક અપવાદ રાખ્યો હતો. વૈદિક દષ્ટિબિંદુ એટલું તો હદમૂળ થઈ ગયું હતું કે, વૈદિક વિધિવિધાનો પોતાના સિદ્ધાંતોની ભાવનાથી છેક વિસંગત હોવા છતાં, ઉપનિષદો તેમને નબાવી લેતા હતાં. દાખલા તરીકે, છદિગયોપનિષદમાં જણાવ્યું છે કે, મુમુક્ષુએ બીજી બાજતો સાથે 'કોઈ પણ પ્રાણીને તીર્થ બહાર કઢી દુ ખ ન આપવું.'^૧ તીર્થ બહાર એટલે પશુચર સિવાય. પરંતુ ખુદને તો^૨ ચશુદ્ધિસા પ્રત્યે

૧. અહિંસા સર્વભૂતાનિ અન્યત્ર તીર્થમ્ ॥ ૮-૧૫. ॥

૨. જુઓ દીપ. ૧-૧૨૭ : કૃદદંતસુત. એ કે ખુદ પોતાના શિક્ષુઓ પાસે કટક શિસ્ત અને નિયમપાલનની અપેક્ષા રાખવા હતા, છતાં પોતાના

પોતે અમુક સુધારા દાખલ કરવા ઇચ્છતા હતા, તેમ છતાં, બુદ્ધ એ માન્યતા હોય જ છતાં અને મર્યાદા કે, પોતે આર્યધર્મના સિદ્ધાંતોને પુનઃ સ્થાપિત કરના હતા. તે પોતાને કોઈ બુદ્ધ નવા ધર્મના સંસ્થાપક માનતા ન હતા, જો કે બ્રાહ્મણમાર્ગી હિંદુધર્મને તે સંશુદ્ધ કરવા તથા પોતાની આસપાસની સમાજવ્યવસ્થામાં નવો પ્રાણ પૂરવા આતુર હતા. પરંતુ દરેક યુગમાં પ્રગતિના વાહકો સ્વાભાવિક રીતે જ બેઠા અને વિરોધના સંચાલકો જ મનાય છે. વંશપરંપરાગત આચાર્યપણાની જગ્યાએ આધ્યાત્મિક સંધ્યાવાસને મૂકીને, જન્મ અને મૃત્યુની જગ્યાએ વૈયક્તિક શ્રેષ્ઠતાને મૂકીને, વૈદિક આત્મપ્રમાણની જગ્યાએ પ્રજા-સુધિને સ્થાપીને, વિધિવિધાનની કુશળતાને સ્થાને શીલનીતિને મૂકીને, અને વૈદિક દેવોની ઉપર મુક્ત અનેકા અર્દતને સ્થાપીને, બુદ્ધે બ્રાહ્મણ-વર્ગનો ગુરસો સારી પેઠે ઉત્તેજ્ય મકથો; અને તેઓ તેમને સમાજવિરોધી બળ માનવા લાગ્યા. બુદ્ધ અને તેમના અનુયાયીઓને ખાત્રવોની નજરે અક્ષમ્ય નારિતકો હરાવનાર વરતુ તેઓએ જે સામાજિક ક્રાંતિ મચાવી મૂકી, એ જ હતી. :બુદ્ધના સિદ્ધાંતમાં એવું કંઈ નથી કે જેનો હિંદુ વિચારસરણિ સાથે મેળ ન ખાઈ શકે, પરંતુ બ્રાહ્મણોના ઉપરીપણાના પાયા ઉપર સ્થાપેલી સમાજવ્યવસ્થા અને તે વગુને ઇનકારનાર વ્યવસ્થા વચ્ચે જે વિરોધ ઊભો થાય, તે બેમાં તત્ત્વે ન કોઈ શકે

નોંધો

પાન ૨ : વૌદ્ધ શાસ્ત્રગ્રંથો :—[અંત્યકર્તાએ પોતે આ રચણે આપેલી સાંખી નોંધ.] “ પરંપરા એવી છે કે, બુદ્ધના નિર્વાણ બાદ તરત જ (પહેલા જ આતુર્માંસમાં) બુદ્ધે ઉપદેશોત્ત ધર્મ અને વિનય (સિદ્ધાંત અને આચારવિધિ) નો સંમંદ કરવા, તે બધું જોમને યાદ હોય તેવા સમર્થ શિષ્યોની એક સંગીતિ (પરિષદ) ચૂંટીને બરવામાં આવી હતી. તે વખતે તે બધાના સ્મરણમાં હતી તે બધી બાબતોનો બધાની સંમતિથી સંમંદ કરવામાં આવ્યો. સો વર્ષ બાદ પાછી તેવી બીજી પરિષદ વૈશાલીમાં બરવામાં આવી. તેમાં વિનયની ફરી ઘોષણા થઈ, અને મૂળ આચારથી વિરુદ્ધની જે દશ બાબતોનું પ્રતિપાદન સહ થયું હતું, તેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો. ત્યાર બાદ, સિથોનની પરંપરા પ્રમાણે, તેવી ત્રીજી પરિષદ અશોકના સમયમાં ઈ. સ. ૨૪૭ના અરસામાં બરવામાં આવી; અશોકના બાલ્યવાળા લેખમાં સાત ‘ ધર્મપર્ણિયો ’ નો વારંવાર અભ્યાસ કરતા રહેવાની સલાહ આપવામાં આવી છે. તે સાને પ્રકરણો મુત્તપિટકમાં મળી આવે છે; એટલે એવું જરૂર માની શકાય કે, અશોકના સમયમાં પણ મુત્તપિટકમાં સંમંદાયેલાં સૂત્રો જેવા બાગો જરૂર અસ્તિત્વમાં હશે. સાંચિવાળા લેખોમાં ધમ્મચ્ચિક (ધર્મોપદેશક), પેતકી (‘ પિટક ’ બજુનાર), મુત્તાતિકિની (સુતંત બજુનાર), પચ્ચેકાચિક (પાંચ નિકાય બજુનાર) એવા શબ્દો આવે છે: તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, પિટકો, સંવાદો, અને પાંચ નિકાયો વગેરે વિભાગો તે સમયમાં બાબીતા હતા. સાંચિના લેખો ઈ. સ. ૫. બીજા સૈકાના મધ્યમાં છે. એટલે આપણે ખાતરીપૂર્વક માની શકીએ કે, અશોકના સમય સુધીમાં ત્રિપિટક ગ્રંથોની પરંપરા બરાબર પ્રચારમાં આવી ગઈ હતી. એ બાબતને પાછો, ચીની ભાષાંતરો અને પાંચ નિકાયોના કેટલાક ભાગોનાં

સંસ્કૃત બાપાંતરોની શોધથી વધુ પુરાવો મળે છે. ત્રિપિટક ગ્રંથમાં પોતામાં જુદા જુદા સમયના થરો છે, અને ઘણા સુધારાવધારા થયાના ચિહ્નો દેખાઈ આવે છે, જોકે, પરંપરામાં તો એ આખા સંગ્રહને સુદ્ધવચન અથવા પ્રવચન (ઉત્તમ વચન) કહેવામાં આવે છે. તો પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે, જુદ્ધના સમયથી માંડીને જ તેમના ઉપદેશો અને મુનાકયોનો સંગ્રહ થતો આવ્યો છે.

પા. ૩ : પાલિ ધર્મગ્રંથો.—એટલે કે પા. ૨ની નોંધમાં જણાવેલો મૂળ બૌદ્ધ ત્રિપિટક ગ્રંથ. તે મહાભારતથી ત્રણ ગણો મોટો છે, અને તેની શ્લોકસંખ્યા લગભગ ત્રણ લાખ છે. સુત્તપિટક, વિનયપિટક, અને અભિધમ્મપિટક એવા તેના ત્રણ મુખ્ય ભાગો છે. તેથી તે ત્રિપિટક કહેવાય છે. ('પિટક' એટલે આચાર્યની પેટી.) સુત્તપિટકમાં ખાસ રીતે જુદ્ધ અને તેમના મુખ્ય શિષ્યોના ઉપદેશનો, અને વિનયપિટકમાં બિંદુઓને પાળવાના નિયમોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. અભિધમ્મપિટકમાં બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિસ્તારથી વિચાર કરેલો છે.

સિલોનના તવારીક્ષ પ્રથો અને સંસ્કૃત માયાના બૌદ્ધગ્રંથો —બૌદ્ધધર્મ ઈ. સ. પૂ. ત્રીજા સદ્દશમાં સિલોનમાં ગયો. પરંપરા એવી છે કે, અશોકનો પુત્ર મહેન્દ્ર સિલોનમાં ધર્મપ્રચારાર્થે ગયો હતો. જુદ્ધધર્મના જે મુખ્ય શાકા—હીનયાન (થોડા લોકોનો માર્ગ) અને મહાયાન (બહુજનનો માર્ગ), તેમાંથી સિલોનમાં હીનયાનનો પ્રચાર વધુ છે. હીનયાનવાળાઓ પહેલી પરિષદ વખતે એકત્રિત કરવામાં આવેલા ત્રિપિટક ગ્રંથને જ પોતાનો આધાર માને છે. સિલોનમાં એ ત્રિપિટક ગ્રંથ વત્તગામનીના વખતમાં ઈ. સ. પૂ. ૮૦ના અરસામાં પહેલી વાર લખી લેવામાં આવ્યો. ત્યાં સુધી તે માત્ર યાદદાસ્તમાં જ સંધરાયેલો ગુરુ-શિષ્યપરંપરાએ ચાલ્યો આવતો હતો.

મહાયાનવાળાઓ, કનિષ્ઠ ગાળના વખતમાં (ઈ. સ. પૂ. પહેલું સદ્દશ, અથવા ઈ. સ. પૂ. પહેલું સદ્દશ, અથવા ઈ. સ. પૂ. ત્રીજું સદ્દશ) પંચમ—

૧. જનધર્મમાં જગપેત્રી મહાપત્રિ (મહાસગીતિ) માં હજારનામાં આવેલા નિદાનને અનુચિત છે તેઓએ મૌદ્ધધર્મમાં સો-પ્રચલિત ભક્તિ, પૂજન, તત્ત્વવગેરેના તત્ત્વો વડા પ્રમાણમાં દાખલ કર્યા છે. મહાપાનનો પ્રચાર કિતવું તરફ નેપાન વગેરેમાં વડા છે તે પથનાગાઓના પ્રયોગ મુખ્યત્વે અમૂળ બાકમાં છે.

અનુક્રમે ઈ સ ના ચોથા અને પાંચમા મેનામાં નખાયેલા દીપનસ અને મહાવસ એ પાનિપ્રયોગ મુખ્યત્વે અંતિદાસિ-અગત્યના છે તેમનો અર્થ સિનેનના તવાગીખપ્રયોગ તરીકે ઉત્તેજ્ય-રેસો છે.

પા ૧૦ સૌન્દર્ય — મુપ્રસિદ્ધ મહાન શ્રીમદ્ દિનસૂક તે એવેન્મમાં ઈ સ પ ૪૬૮માં જન્મ્યો. ૧૮૦૦ જગતની મહાન નિમૂતિઓમાંની એ-મે ગણાય. યુરોપીય દિનસૂરીના પિતા સમાન આ પુરુષને આ ૧ પથ એ-મહાન મહામહાદી વીર તરીકે યાદ કરવામાં આવે છે. પિતાની પાળા તે પથ મિ પીનો ધધો ગતો થયો હતો. પરંતુ પિતાના મૃત્યુ બાદ થોડાં જ વાગસો હાથમાં આવના તથા પોતાને જોમાં પડેનેથી જ કુલગતી ગસ હતો તે દિનસૂરીના અભ્યાસમાં જ પોતાનો સમય અને શક્તિ ખચવા માંડ્યા. સરીરે ત નીરોગી અને બળવાન હતો. પોતાના કેવ ભાટે બડના પડેના મુદ્દો દરમિયાન તની સનશક્તિની રોમાંચક નિગતો પ્રચારમાં છે. તે માનના કે તને છવનમાં એ ખાસ આધ્યાત્મિક પ્રયોજન પાઠ પાડનાનું છે. મોગીને પ્રસંગે તેને એ દેવી અરાગ સબગાનો અને તેને દોગ્ધી આપતો તે જમાનાના પતિ સોડો પોને સર્વશ હોનાનું ધમડ ગખના તથા બાકીનાઓ શ્દિમન્નતાથી ગમે તે બામનનો અધસ્તીકાર કર્યા ગતા સાક્રીસ પડિતાના ધણ પાખડ ઉવાડા પાયા તે પોને જાણે અનાન હોય તે રીત, પેના ધમડીને પ્રશ્ન પૂછાથી મડઅન રના અને પત્રી પેતા જે જવાબ આપે તેની છણ ગીથી તેના સિદ્ધાંતનું પોનાપણ ઉધાકુ પાડતો. પથિયું મે તના ધણા દુસ્મન બન્યા અને હેરો રાજસત્તા મનાઈને તેના વિરોધીઓને જરા

વધુ જ્ઞાનના મારો આપના, એ- બાપણિયાએ, મેનેટસ નામના ધર્મિએ, તથા એ- પત્તજીએ તેના ઉપર દેશના જુનાનોના સુદિગ્ધ શ કરાવે, ગજમાન્ય કુન્દેવેને તુરંગમરવાનો, અને તેમને મ્યાને નવા દેવો ઊભા કરાવે. આરોપ મૂક્યો. તેને ઝેર પીને મરવાની શિક્ષા કરામા આવી હસને મોઝે મોકિરીએ તે શિક્ષાનો મવીનાર કયો માધીજીએ 'એકે સત્યામહી વીગ્ની મ્યા'ને નામે એ આખા પ્રસંગનું મુજરાતી બાબત મરેનું મને છે.

પા ૨૬ હંસેકીલ — પ્રાચીનતર ઇજરાતની જાણીઓમાનો સૌથી વધુ પ્રાણુનાન અને અસંગ્રામ જાણી તે જોડુસાતેમના મહિનો પુરોહિત હતો અને પોતાના જમાનાની ઐતિહાસિક, કાનૂની, અને વિધિનિધાનેને લગતી પગપરાઓ તથા પડોલી પ્રજાઓના સમનવીન ઇતિહાસો તથા ડહિઓથી સારી રીતે માહિતગાર હતો. તે આશરે રીમે- નરિનો હતો ત્યારે (૫૭) જોડુસાતેમ ઉપર બાબિતોનિયાના ગામએ ચર્ચારી આે તેને ગામ, અમીગઉમગર, કારીમરો અને સેનાપતિઓની સાથે બાગિતોન ઉપાસી જવામા આે. તેણે પોતાનું માકીનું જીવન તાજ પૂરું મ્યું ત્યાં ગ્ડેના રહેના તેો પેગમી દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ પોતાના જાતિનધુઓને બાગિતોનિયાના રાજાની માગન જે મિમ્મ પ્રાપ્ત થઈ તેનું રાજા તેમની ધર્મવિમુખતા, ઈશ્વર વિમુખતા અને અનાચાર હતા, એમ તે માનતો અવિધ્યમા પોતાના જાતિબાઈઓ ઈશ્વરથી ડરી, સત્યાગી બની, ફરી પાછા જોડુસાતેમમા પોતાનું મૂળ રથાન પ્રાપ્ત કરગે એી તેને શ્રદ્ધા હતી.

પા ૩૦ ચેતનાનો જયક્રમ — મહાનિવાન મુતમા બુદ્ધ આનદને સમજાવે છે કે “જો ‘જ્ઞાન’ એટલે કે જન્મ ન થાય તો જગ મગ્ધાપી દુખ પણ જોગમવાનું ન રહે. જો કોઈ પ્રમગો કયા ય મવ’ (એટલે કે, ચતુ-મનનું પોતપોતાના સાગનગસા દમો વડે જુદા જુદા થનું) ન હોય, તો જાતિ (જન્મ) ન દોય. જો મ્યાય દેશનું

અપદન (આગ્રહ તોબ-અગમવાપચ) ન દોય, તો બન પણ ન હોય, જે સૃજા ન દોય, તો ઉપાદાન ન હોય, જે વેદના (મુખ દુ ખ વગેરેની) ન હોય, તો તૃપ્તિ ન હોય જે સ્વર્ગ (ઇન્દ્રિયોનો) વિષય સાથેનો આવાન પ્રત્યાવાનનો સબધ) ન દોય, તો વેદના ન હોય, જે નમ્મરૂપ (શરીરમનનુ સહ-ારી તત્ત્વ) ન દોય, તો અર્થ ન દોય, જે વિજ્ઞાન (ચેતના) ન હોય, તો નામરૂપ ન દોય, અને નમ્મરૂપ ન હોય તો વિજ્ઞાન ન હોય " આટલું શ્રીને શુદ્ધ એ છે-ની શ્રી-વિજ્ઞાન અને નામરૂપનો મનધ આ પ્રમાણે અપદ વરે છે -
 "(નવો જન્મ થતા પહેલાં) વિજ્ઞાન (ચેતના) જે માતાની કૃપમા અનકમે (જિતરે પ્રવેગે) નહીં, તો માતાની કૃપમા (બાળના) નામરૂપ જામે તથા વધે ખગ? તેમજ વિજ્ઞાન (ચેતના) માતાની કૃપમા અવકમ્યા પછી પાછું ચાલ્યું જાય (વ્યુત્કમે), તો નામરૂપ (જીવતા બાળક તરીકે) પ્રસવે ખગ? અને જન્મ્યા પછી પણ બાળપણમા જ વિજ્ઞાન (ચેતના) વ્યુત્કિત થઈ જાય, તો પછી નામરૂપનું મોટા થવું, વધવું, નિ સવું એ બંને ખરું ?" 'નાહી જ' 'તેથી હે આનંદ' હુ નુ હુ કે વિજ્ઞાન એ નામરૂપનું નાશ છે પરંતુ તે જ પ્રમાણે પાછું, નામરૂપ પણ વિજ્ઞાનનું મગ્ધુ શ્હેનાય નાશ છે વિજ્ઞાન અથવા ચેતના નામરૂપમા સ્થિતિ આધાર ન પામે તો પછી જન્મ-જરામગ્ધુ દુ ખ વગેરેનો સબધ પણ ધરી શકતા નથી તેથી તે અર્થમા નામરૂપ એ વિજ્ઞાનનું કારણ ન્હેવાય "

. પા. ૩૧ સત્ પાઠ —ઈ સ ના આદિથી ઈ સ ૬૪ થી ૬૭ મુધીના ગાગા દરમ્યાનની આ પુરુષના જીવનની રહીકતો મળે છે ખ્રિસ્તી ધર્મમા ઈશુખ્રિસ્ત પછી બીજી મહત્ત્વનું સ્થાન સત પો નું ગણાય છે ઈશુએ સર્વોત્તમ ખ્રિસ્તી જીવન કેવું હોય, તેનું દષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું તે પછી સત પોતે ખ્રિસ્તીધર્મ, તથા તેનું સગમન બિના શ્રી આખ્યા એમ શ્રી શખાય તે ગમે તેમ હો, પરંતુ ખ્રિસ્તીધર્મનું જે અરૂપ તેમજ સગમન થાય, તેમા સત પો ની પ્રતિબાની અચૂક અને ઊંડી અસર

હે, એમા શબ્દ નથી ચાલિન (નવો નગર)મા પનડપે લખાવેના
જે પ્રશ્નજો છે, તેમા સત પોતનુ લખાવુ છે

સત પોત જાતે બારે ધર્માનિમાની ચૂલ્લ હતા તેથી શરૂઆતમા તે
શ્રિસ્તીઓના બારે મંત્ર નરુ હતા, અને તેમના મ્મનમા તેમણે જીનમ્મે
બાગ લીધો હતો એ- નાગ એ જાનના માર્યને અગે તે મ્મારમ્મ
જતા હતા તેમા -કે છે કે, માર્ગમા તેમને ઈગ્ધિસ્તના દર્શન થયા
અને તેમાથી તે શ્રિસ્તી થયા પછી તે શ્રિસ્તીધર્મ જમાવવા પાછા
જૂના દમનના જોગથી જ લાગ્યા તેમણે જોડુમાનેમથી રોમ મુની સનન
મુસાફરીઓ કરી એમનુ મનુષ્ય પણ અનુરૂપ જ થયુ એ- મન એવો
છ કે રોમના કેલ્ખાનામા તેમને િચારીને મારી નાખવામા આયા

વા ૪૧ સત ધામ્મ વ્વકયાના —[૪ સ ૧૦૨૭-૧૦૭૪]
યુરોપના શુપ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્ય દિનસ્સુ તે ઉચ્ચ ખાતલાનતા હતા
યુરોપના કેલ્ખાય ગાઠકુદુબો સાથે તરીતે તેમનો સંબંધ રતા તેમનો
જન્મ નેપ મતી દક્ષિન હોળના એ- િ નામા થયો હતો મોટે
કેસીગોમા પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવી, નેપ સના વિશ્વવિદ્યાલયમા તે છ
વર્ષ બજ્યા ત્યા તે ડામી-ગોની અસર લેકુ, આયા, અને તેમનામા
૧૭મે વર્ષ બજ્યા તેમની અભ્યાસની નાપકાત જોઈ, તેમને કોનાત
ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે મોન્નરામા આયા ૧૨૫૭મા જન્મ (૫ ડિસેમ્બર)
પદવી મેળવી પછી તમનુ જીવન નાખ્યાનો, તત્ત્વચિંતન અને તખ્તની
ધમાનમા જ વ્યતીત થયુ જ્ઞાનના તે બે સાધન માનતા પ્રજ્ઞા અને
સાક્ષાત્કાર તે બંને સાધનોનુ મૂળ પાણુ પરમસત્ય-ઈશ્વર છે, એમ તે
માનતા હોવાના, તેમણે એ બંને સાધનોથી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનના સંસ્વારો
૩૫ 'સુમ્મા' નામનો મહાગ્રંથ નખવો શરૂ કર્યો હતો ઈશ્વર, અને
મનુષ્ય, એ બે ખડો તેમણે પૂરા કર્યા, અને પછી ઈશ્વર-મનુષ્ય એ ત્રીજા
ખડો થોડો બાગ જ લખી રાખ્યા એ બાગત મૂળમા ઉદ્દેશ્ય છે

રોબર્ટ ટ્રિજિસ (૧૮૮૪) અંગ્રેજ વિ-નાય ૧૦ - વિવેચ
ધર્મે તે ડોક્ટર હતો

૧. જોહસંધનો પરિચય : લેખક, અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી.
ઈ ૨-૦-૦

જોહસંધના નિયમે, બિશુ બિશુગીના કર્તવ્યો, સંધ્યવચ્ચા તથા
પેટવાક મદાન નિશુ બિશુગી, ઉપાસ-ઉપાસિકાના જીવનચરિત્રો
નિરૂપતો ઉપયોગી ગ્રંથ

૭. સમાધિમાર્ગ : લેખક, અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસમ્બી. ઈ ૦-૮-૦

દહરામ કે પ્રાણાયામની સિદ્ધિરૂપ સમાધિની પ્રચલિત માન્યતાથી
જુદી, તથા જનસમુદાય દ્વિત સાથે તેવી જે અત્-પ્રવૃત્તિને જુદા બગવાને
સમાધિ માની હતી, તેનું નિરૂપણ કરતું પુસ્તક

૮. જમિષમ્મપ્પસગદ્દો [મૂળ પાલિ પાઠ] સંપાદક અધ્યાપક ધર્માનંદ
કોસમ્બી ઈ ૨-૦-૦

અનુરુદ્ધાવાચકૃત સુપ્રસિદ્ધ પાલિ ગ્રંથ, શરણાતમા ગ્રંથને સમજવા
મટિ ગુજરાતીમાં મોટા ઉપોદ્ઘાત સાથે

૯. જમિધાનપ્પદીપિકા [પાલિ શબ્દકોશ] સંપાદક મુનિ જિનવિજયજી
ઈ ૫-૦-૦

પાલિ ભાષાનો અમરમેશ જેવો ઉપયોગી મેગ જે શ્રેષ્ઠ મેશ,
વિજયવર્ધ પ્રેરણ તથા અમારાદિ શબ્દાનુક્રમસહિત

પ્રાપ્તિસ્થાન .

નવજીવન કાર્યોદય,

અમદાવાદ અને મુંબઈ

સર સર્વપક્ષી રાધાકૃષ્ણનનાં ખીજાં પુસ્તકો

૧. કંકડી અથવા સંસ્કૃતિનું જીવિ : અનુ૦ નગીનદાસ પારેખ
કિ. ૦-૧૪-૦.

આ પુસ્તકમાં આજની સંસ્કૃતિની જાણપો અને તેમને ઠાળવાના ઉપાયોની વ્યાપક ચર્ચા કરેલી છે. સર રાધાકૃષ્ણનનો દૃઢ જીવન-પરિચય તથા પુસ્તક સમજવામાં મદદરૂપ થાય તેવાં ટિપ્પણો ઉપરાંત શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરનો લખેલો વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત પણ આપવામાં આવેલો છે.

૨. જન્મતનો આવતી કાલનો પુરુષ : ['World's Unborn Soul']
અનુ૦ શ્રી. મનનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ. દિ. ૦-૧૨-૦.

ઇતિહાસ, સમાજવિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, અને તત્ત્વદર્શનને જીવનની સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચારતું આ વ્યાખ્યાન એક નવી જ ભાવ પાડે છે. પુસ્તકની આખી ચચાની પાછળ આપણા માનવજાતને જે મહાન પ્રશ્ન - શાંતિરેષાપનનો - છે, તે રહેલો છે. વ્યાખ્યાનમાં આવતા ઇતિહાસના સંદર્ભો વગેરે સમજવવા મદદરૂપ થાય તેવા ટિપ્પણો, રાધાકૃષ્ણનનો પરિચય આપતો મિટો નિબંધ, તથા આચાર્ય આનંદશંકર દુવના આમુખ સાથે.

